

A ZSOLTÁRTÓL A RÓZSASZÍN REGÉNYIG

FEJEZETEK A MAGYAR NŐI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL

A RÓZS SZÍN A ZSOLTÁRTÓL REGÉNYIG

FEJEZETEK A MAGYAR NŐI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL

Tanulmánykötet és adattár a Petőfi Irodalmi Múzeum
és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézete együttműködésében
a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállításához

SZERKESZTETTE
PAPP JÚLIA

Petőfi Irodalmi Múzeum
Budapest, 2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításának forgatókönyvét írta: Papp Júlia

Látványterv: Benkő Andrea, Ágoston István

Kurátor: Papp Júlia, H. Bagó Ilona

A festmények gyűjtésében közreműködött Boncz Hajnalka

Olvasószerkesztő: Komáromi Csaba

Lektor: Németh S. Katalin

© Petőfi Irodalmi Múzeum

© A kötet szerzői

A borítón Mertz János: *Kislány portréja* című festménye látható
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd

A fejezetek előtti képek adatai a könyv végén található
válogatásokban szerepelnek.

ISBN 978-963-9401-98-3

TARTALOM

Papp Júlia: Bevezetés	9
Korondi Ágnes: Író és olvasó nők a középkori Magyarországon	43
Wehli Tünde: Gertrúd királyné imakönyvvvel a kezében	61
Kerny Terézia: Árpád-házi Szent Margit alakja egy 15. századi fametszeten	65
Szabó András: Női művelődés a 16. századi Magyarországon	71
Monok István: A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században	79
V. László Zsófia: Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században	95
Ugry Bálint: Miként világította meg „Utrecht csillagának” fénye kora újkori hazai mű- velődésünket? – Adalékok Anna Maria van Schurman magyarországi recepciójának történetéhez	127
Papp Júlia: „Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali...” – Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában	141
Kalmár Anna: Főúri könyvtárak, pedagógiai olvasmányok Magyarországon (1760–1815) – A magyar nyelvű nevelési és életvezetési kézikönyvek kultúrtörténetéhez	163
Boncz Hajnalka: „Az asszony csendben tanuljon, teljes alázatossággal.” – Szűz Mária és Szent Anna műveltségének megjelenítése a képzőművészetben	179

Kitekintés

Szegedy-Maszák Zsuzsanna: Női olvasás a 19. századi Angliában 193

Bibliográfia 203

Válogatás női művelődési témájú kéziratokból és nyomtatványokból 231

Védelmező, erős pajzs – A vallásos női műveltség a 15–18. században 231

 Kódexolvasó és kódexmásoló apácák 231

 A vallásos irodalom női mecénásai, fordítói, szerzői 234

 Női erények a halottbúcsúztató beszédek tükrében..... 239

A bölcs asszony háza – A világi női műveltség a 15. századtól a 19. század közepéig 242

A szép nemnek hasznára és mulatságára – Nőknek szóló kiadványok a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában 246

 Ismeretterjesztés és gyakorlati életviteli tanácsok 246

 Hasznos és szórakoztató női olvasmányok – a női kalendáriumok és almanachok . 247

 Regények, versek, színművek 249

Értelmes fő és szerető szív – Nőnevelés a 16. századtól a 19. század közepéig 251

 Női tükrök – a nőnevelés kezdetei 251

 Lányoknak és nőknek szóló nevelési könyvek 252

Különbség vagy hasonlóság? 254

 Könyvek lányoknak vagy fiúknak – egymás párdarabjaiként..... 254

 Könyvek lányoknak és/vagy fiúknak 248

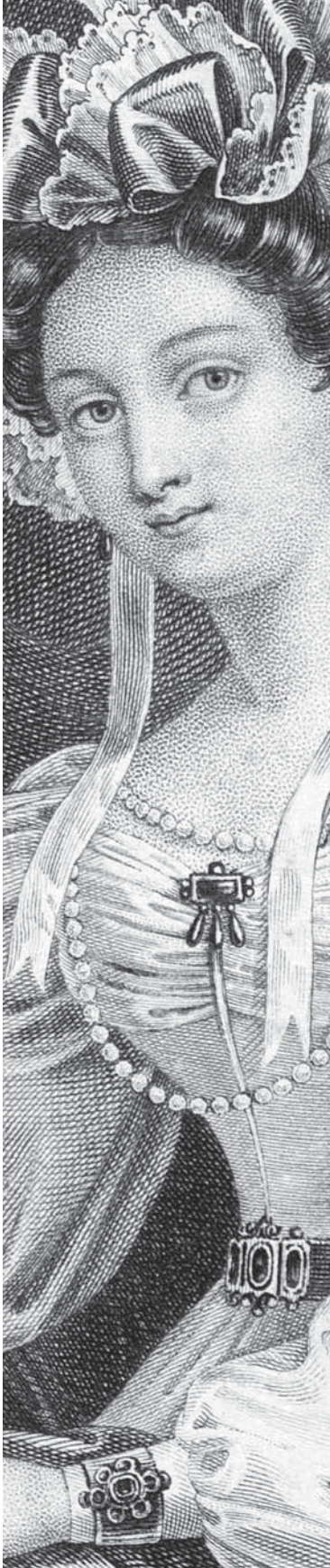
A polgári erény és a nemzetiség védangyalai – Törekvések a női öntudat és hivatástudat elmélyítésére 249

 Kiemelkedő történelmi jelentőségű asszonyok 249

 A női erények egy aspektusa – a női vitézség 250

Az asszonynak jussai és ékessége – Írások a nőkről, a női jogokról és a női művelődésről 251

Válogatás női művelődési témájú műalkotásokból 253

BEVEZETÉS

Papp Júlia

A magyarországi női művelődéssel kapcsolatos források és ismeretek összegyűjtése már a 19. században – elsősorban a történetírásban, illetve a művelődés- és irodalomtörténeti kutatásokban – megindult.¹ A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük, szerepük miatt kiemelt figyelem irányult a nőkre a magánéletnek – ahogy akkor nevezték, a családeletnek, a házi történelemnek – az 1850-es évektől számítható vizsgálatában is.² A 20. század első harmadának művelődéstörténeti kutatásaiban – mind Nyugat-Európában, mind nálunk – megjelent az a vélekedés, hogy a középkorban a nők átlagos műveltsége – elsősorban a kolostori nevelés révén – szélesebb és elmélyültebb volt, mint a főleg hadakozással foglalkozó férfiaké. Ahogy Kornis Gyula 1927-ben megjelent művelődéstörténeti kézikönyvében hangsúlyozta: az olvasás, hímzés, zenélés, miniatűrfestés elsajátítása nemcsak a kolostori nőneveléshez, hanem a lovagkor egy-egy várúrnő környezetében vagy az uralkodói udvarban folyó világi nőnevelésének is fontos része volt. A humanizmus időszakában pedig éppen-séggel megszületik „a tudós és politikus nő típusa, főképp a renaissance eredő helyén, Italiában. A felsőbb olasz társadalmi rétegekben ezidőtájt a leányok nevelése azonos a fiúkével, még az irodalmi, sőt klasszika-filológiai oktatás terén is, hogy az antik kultúra egyformán sugározzék rájuk.”³ 1936-ban megjelent, nemzetközileg is ismertté vált tanulmányában Herbert Grundmann német medievalista is úgy vélte, hogy a középkorban – az ő kutatásai elsősorban a 11–13. századra vonatkoztak – az olvasni tudók többségét a nők tették ki, akik közé nemcsak a kolostori közösségekben élők, hanem a középkori világi kultúra fejlődésében fontos szerepet játszó nemesasszonyok is tartoztak. Grundmann nézeteit a későbbi kutatás korrigálta, árnyaltabbá téve az éles ellentéteket (férfi – nő, egyházi – világi, latin – nemzeti nyelv), melyekre elméletét alapozta.⁴

Számos részproblémát világítottak meg a hazai sajtó- és könyvtörténészek egy-egy női lap történetének bemutatásával,⁵ illetve a neveléstörténettel foglalkozó szakemberek, akik a leány- és nőneveléssel kapcsolatos korábbi kiadványokat kutatták. A női könyvbirtoklásra

és olvasásra vonatkozó adatokat találunk a Szegedi Könyvtörténeti Műhely által kiadott könyvjegyzékekben és az 1980-as évektől megjelenő Könyvtártörténeti Füzetekben, illetve Monok Istvánnak a 16–17. századi arisztokrácia könyvhasználatát bemutató munkájában.⁶ Péter Katalin történész a 16–17. századi női művelődéssel foglalkozó tanulmányokat tett közzé,⁷ s az 1970-es évek végétől foglalkozott a női művelődés, olvasás irodalomtörténeti aspektusaival Németh S. Katalin is.⁸ 17–18. századi költőnőink kutatásában S. Sárdi Margit,⁹ a 19. századi írónők, költőnők vizsgálatában pedig Fábri Anna ért el eredményeket.¹⁰ A nők szerepe azonban az elmúlt évszázadok társadalmi-kulturális-gazdasági folyamataiban – ahogy a modern kutatás hangsúlyozza – ezek ellenére sem vált „kellőképpen láthatóvá”.¹¹ Ezt a hiányosságot igyekeztek pótolni azok az utóbbi évtizedekben megjelent hazai konferenciakiadványok, tanulmánykötetek, szöveggyűjtemények és önálló tanulmányok, melyek gyakran szorosan kapcsolódtak a nyugat-európai társadalomtudományokban már korábban megindult, a társadalmi nemek kapcsolatát, a szerepek változását vizsgáló gender-kutatásokhoz. Nemcsak a korábbi századok művelt, könyvgyűjtő, iskolaalapító, teológiai munkákat író vagy fordító, illetve mecénási tevékenységet folytató nagyasszonyai vagy a 19. század írónői, költőnői felé fordult a kutatók figyelme, hanem a nők társadalmi szerepének, a családban elfoglalt helyének változása, illetve egyes női foglalkozások felé is. Az utóbbi években a társadalmi nemekkel foglalkozó hazai vizsgálódások részeként előtérbe került a 17–19. századi halotti beszédekből kibontakozó korabeli asszonykép, nőideál elemzése, a változások bemutatása.¹² A női művelődés történetére irányuló hazai kutatások elevenességét jelzi, hogy – talán már több, mint véletlen egybeesésként – kiállításunk megnyitása után néhány héttel, 2014. április 24–26-án zajlott le az MTA PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség kutatócsoportja által szervezett, *A nők és a régi magyarországi vallásosság* című háromnapos konferencia. Az előadások között számos olyan téma szerepelt, amelyhez kapcsolódó könyvvel, kézirattal vagy festménnyel tárlatunkon is találkozunk. 2014. május 23-án az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XIX. Századi Osztálya *Írónőink* címmel rendezett konferenciát.

Megélénkült a nők művelődési kompetenciájának – ezen belül a lányok oktatásának és a női olvasásnak – a vizsgálata is. A női olvasás elterjedésének megítélésében a hazai és a külföldi tudományos diskurzusban sajátos kettősség figyelhető meg. Néhányan egyfajta emancipációs jelenséget látnak benne, míg mások a nők kulturális és társadalmi alávetettségét és intellektuális elszigetelődését hangsúlyozzák a speciálisan a nőknek szánt olvasmányok tartalma miatt. Kiállításunk és kiadványunk egyik célja ezeknek a gyakran reflektálatlanul egymásba csúszó nézeteknek a körüljárása, a nőkérdéssel kapcsolatos korabeli társadalmi vélekedés sokszínűségének bemutatása.

*

A nők társadalmi szerepének és tulajdonságaiknak a megítélése az elmúlt évszázadokban gyakran mozgott a szélsőségek között. A nők állhatatlanságát, eredendően bűnös jellemét hangsúlyozók éppúgy a bibliai, vallási hagyományokra (Éva szerepe a bűnbeesésben, Szent Pál tiltása a nőknek a nyilvános helyen való felszólalására vonatkozóan) támaszkodtak, mint a nőket tisztelő vélekedések (Szűz Mária kultusz, női szentek tisztelete).¹³

A bibliai toposzok konkrét személyre való alkalmazásának példájával találkozunk II. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége, Báthory Zsófia korabeli megítélésében. A katolikus hitéről házassága miatt a kálvinista vallásra térítettett, majd férje halála után újra a katolikus hitre tért asszonyt az általa üldözött protestánsok a gonosz Jezabelhez, a támogatását élvező katolikusok viszont a hitét és nemzetét védő Eszterhez vagy Judithoz hasonlították. Magyar Juditként említette az egykori fejedelemasszonyt halotti búcsúztatójában bizalmas embere, a jezsuita Kiss Imre is.¹⁴

A nők negatív megítélésének korai hazai példái közé tartozik Armbrust (Ormprust) Kristóf munkája (*Gonosz asszonyemberek*, 1550).¹⁵ Bár címében az asszonyoknak készült nevelési könyv, tükör volt, tartalmában inkább a „nőgyűlölő” szövegek közé tartozott az 1653-ban Lőcsén megjelent *Tükör, mely az asszonyoknak... irattatott* című munka, melynek írója feltehetően Rákosi András volt. A szerző korábbi források, kiadványok alapján a nők hibáit (lustaság, falánkság, kicsapongás, álszentség stb.) hangsúlyozta, s az asszonyokat állatokhoz (sertés, kígyó, szamár, menyét, sárkány stb.) hasonlította.¹⁶

A reneszánsz időszakától kezdve ugyanakkor az antik irodalmi és képzőművészeti hagyomány feléledésével párhuzamosan népszerűek voltak a nők pozitív tulajdonságait hangsúlyozó írások is, köztük a nevezetes ókori hősnők követendő példaként való említése. A görög történetíró, Plutarkhosz munkája nyomán jelentette meg Bogáti Fazekas Miklós *Szép História. Az tökéletes Asszony állatokról...* (Kolozsvár, 1577) című munkáját, 1591-ben ugyanitt kiadott *Aspasia asszony dolga és az jó erkölcsű asszonyoknak tüköre* című művében pedig Kürosz (Cyrus) perzsa király és kedvese, Aspasia történetét elevenítette meg. A könyv a női nevelési kiadványok, viselkedési kalauzok előképei közé sorolható.¹⁷

A hazai irodalom népszerű toposza volt a fegyverrel harcoló, bátor magyar nő típusa. Bár az 1552. évi török ostrom idején a harcosoknak segítő egri asszonyokról néhány sorban már a kortárs Tinódi Lantos Sebestyén megemlékezett, annak a két nőnek a hőstette, aki anyja, illetve férje halálát megbosszulva több ellenséget is megölt, egy külföldi történeti munka – Ascanio Centorio degli Hortensi itáliai történetíró 1566-ban Velencében megjelent, *Commentarii della Gverra di*

1. kép Marcia. Giovanni BOCCACCIO: *De Mulieribus Claris*, kéziratos másolat illusztrációja, 15. század eleje, Bibliothèque Nationale de France, Párizs

Transilvania... című könyve – nyomán bukkant fel a 17. századi magyarországi történetírásban és retorikai irodalomban.¹⁸ Külföldön a két egri nő hősiessége hamar exemplummá, példázattá vált. 1596-ban egy olyan kiadása jelent meg Giovanni Boccaccio *De mulieribus claris* (*De claris mulieribus*) című, az 1360–70-es években íródott, számos illusztrált másolatban (1. kép) terjedő életrajgyűjteményének, melyben a firenzei Francesco Serdonati híres asszonyokról készült leírásai is szerepeltek, köztük *Donne Vngare* címmel a két vitéz egri nő története.¹⁹ Serdonati lesz a forrása – mint a felvilágosodás és a reformkor női művelődésével foglalkozó fejezetben látni fogjuk – azoknak a 18–19. századi külföldi és hazai leírásoknak, melyek az egri nők hőstettét Serdonatihoz hasonlóan már nem elsősorban a történeti események részeként, hanem a hazaszeretet követendő példáiként ismertetik.

Egy névtelen szerző 1566-ban, a szigetvári vár bevételének évében keletkezett, *História az Szigetvárnak veszéséről* című munkájában egy fiatal vitézről ír, aki a többi katonával ellentétben (akik a kitörés előtt megölték feleségüket, hogy ne kerüljenek a pogányok kezére) férfiruhába öltöztette szeretett hitvesét, s együtt harcoltak a törökök ellen hősi halálukig.²⁰ A Szigetváron férfiruhában harcoló nő bátorságát *Ruina Pannonica* (*Pannónia romlása*) című fő művében, melynek egyes részei 1571-ben jelentek meg, Christian Schesaeus erdélyi szász író is – elődjénél részletesebb leírásban – megörököltette.²¹

A Szigetváron harcoló magyar nő hőstette szerepel Pierre Le Moyne jezsuita költőnek a 17. század közepén Párizsban közreadott, a kiskorú XIV. Lajos helyett régensként uralkodó Ausztriai Anna francia anyakirálynénak ajánlott női életrajgyűjteményében is. A szerző húsz bátor, erős nő – például a bibliai Deborah, Judit, az ókori Zenóbia, Portia, a középkori Kasztíliai Izabella, Jeanne d’Arc – életrajzához analógiaként, példaként (Exemple) későbbi korok egy-egy neves asszonyának élettörténetét csatolta. VI. Mithritades pontusi király szép és okos feleségének, Monimének élettörténete után *La brave Hongroise* címmel ír a Szigetváron hősi halált halt bátor asszonyról.²²

A görög mitológia amazonjainak toposzát átvéve énekelte meg a női hősiességet 1662-ben Paskó Kristóf *A nemes és régenten híres Erdélyországnak keserves és szomorú pusztításáról írt siralom* című munkájában. A nagyváradi asszonyok – írja – amikor a férfi védők már elgyengültek, segítettek a harcban:

*Ezek az asszonyok ama dicséretes Penthesilea hadát,
Kik vitéz Hectorért egész halálokig oltalmazák a Troját,
Követék, mert ők is vérrel oltalmazák Váradnak erős várát.*²³

A 17. századi magyar verselő, Kolosi Török István unitárius lelkész,²⁴ közköltő a női erények számos bibliai és antik példáját ismertette, köztük a női vitézségét, s a női hősiesség példáját adja a *Szigeti veszedelem* (1651) XIII. énekében a törököktől elrabolt, majd kereszténnyé lett Borbála történetében Zrínyi Miklós is:

*...Száll Márs ő szüvében, s nem, mint más, sirással,
Vagy nyomorult föske hosszú jajgatással
Csak ohajtja társát, hanem bátorsággal
Fegyverezi magát ura páncérával.*

Egy sajátos közköltészeti műfaj, a 17–19. századi – gyakran verses – halotti beszédekben is számos utalást találunk a női erényekre, életfeladatokra, illetve a nők viselkedésével szemben támasztott társadalmi elvárásokra. Míg a korábbi időszakban a gyakran nyomtatásban is megjelent halotti beszédek – az elhunyt erényeit többnyire nagymértékben idealizálva – a nők alázatosságának, ájtatosságának, istenfélelmének, a férfiaknak való feltétlen engedelmességének fontosságát hangsúlyozták, a 18. századtól egyre gyakrabban találkozunk olyan búcsúztató prédikációkkal, melynek szerzői a nők művelődési jogával, értelmi képességeivel, egyes esetekben az elhunyt műveltségének, tanultságának felemlítésével, tudomány- vagy irodalompártolásának, esetleg írói tevékenységének dicséretével is foglalkoztak. A magasabb szintű intézményes nőoktatás szükségességének kérdéséhez ugyanakkor a korabeli szerzők szkeptikusan viszonyultak: „...és ámbár Aszszonyi Academiát nem lehet fel-állítani, sem Doctori Sapkát az asszonyok’fejeikre tenni: nem engedvén-meg az Apostol, és épen illetlen ‘s éktelen dolognak tartván, hogy az Aszszonyok Közönséges Gyülekezetekben szóljanak, és Tanítói Hivatalt viseljenek, mindazáltal Tiszte az Aszszonyi-Nemnek az, hogy az Apostol’ Arany Regulája szerint, tsendességben tanuljon minden alázatosságot” – olvashatjuk egy 1739-ben nyomtatásban megjelent halotti beszédben.²⁵

A nők erényeiről és hibáiról folyó vita a felvilágosodás korában ismét fellángolt: egy 1783-ban megjelent, *Megmutatás, hogy az Asszonyi Személyek nem Emberek* című, provokatív szándékú nőcsúfoló röpiratra, mely korábbi gúnyiratokra támaszkodott, a felvilágosult írók – köztük Ányos Pál – már a nők „érdemeinek” hangsúlyozásával válaszolnak.²⁶ Joachim Heinrich Campe német ifjúsági író ugyanakkor egy újságcikkben a lányok alávetettségét hangoztatta, ami miatt

2. kép Marco BASAITI: *Alexandriai Szent Katalin*, olaj, vászon, 1490–1500, SZM Régi Képtár

nem olyan fontos a nevelésük,²⁷ s hasonló elveket vallott egy reformkori sajtóvitában²⁸ Kultsár István is. Szerinte a lányoknak az elemi ismeretekon kívül csak a házi teendőket kell alaposan megtanulniuk az otthoni nevelés körében, s helyteleníti, hogy a nők idejét a mulatságba járás, a tánc és a regények olvasása tölti ki.²⁹ A nők művelődési jogaival foglalkozó vita nőneveléspárti képviselői ugyanakkor a Nyugat-Európában is zajló viták résztvevőikhez hasonlóan megegyeztek abban, hogy a nők és a férfiak értelmi képességei, intelligenciája között nincs különbség, s hogy a nők is alkalmasak az irodalom, a tudomány és a képzőművészet művelésére.³⁰

*

A női művelődés jellege, tágassága vagy szűkösége az elmúlt évszázadok folyamán szoros összefüggésben volt a nőknek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyével. Az ókorban a római matrónát olvasmányai társadalmi státusának és életkorának megfelelő feladatai ellátására készítették fel: a háztartás vezetésére, illetve a házában folyó társasági életben való részvételre.³¹ Azt, hogy az antik női viselkedési minta a reneszánsz idején követendő példává vált, jelzi, hogy Galeotto Marzio így jellemezte Mátyás

király második feleségét, Aragóniai Beatrixot: „Nemcsak királynői méltóságának, de asszonyi elfoglaltságainak is úgy megfelelt, hogy az ókorból bárkivel felvehetne volna a versenyt.”³²

Az ókori női művelődés hazai vonatkozású emlékei között említhetjük azt az Aquincumban talált szarkofágot, melynek felirata szerint a benne nyugvó, fiatalon elhunyt Aelia Sabina kiváló viziorgonista volt:

*E kősrba zártan fekszik a kegyes feleség, a kedves Sabina.
Művészetekben tanult lévén, egyedül ő múlta felül a férjét.
Kellemes hangja volt, ujjával pengette a húrokat,
Ám hirtelen meghalván, hallgat. Háromszor tíz évet közelített,
Jaj, alig öttel kevesebbet, de három hónappal többet elérve,
Kétszer hét napot is élt. Ő maga megmarad
Elismertként a nép között, orgonán kedvesen játszott.*

*Légy boldog, bárki, aki olvasol, téged az istenek őrizzenek,
És kegyes hangon énekeld: Aelia Sabina, isten veled!*

*T(itus) Ael(ius) Iustus, a legio II adiutrix [második segédlégió]
viziorgonistája és különzsoldosa állította feleségének.*

(Nagy Lajos fordítása)

Az antik hagyományok továbbélését jelzi, hogy a tudományokat és a művészeteket az európai kultúrában, könyv- és képzőművészetben a 20. századig szinte mindig nőalakok (legtöbbször bibliai vagy mitológiai alakok – prófétanők, Minerva, Pallas Athéné, a Múzsák, szibillák) jelenítették meg. Különösen gyakori volt a Történetírás múzsájának, Kliónak az ábrázolása a 17–18. századi nagy történeti munkák címlapelőzékein vagy címlapjain. Egy nagyméretű könyvbe író allegorikus nőalak díszíti Pápai Páriz Ferenc 18. század eleji latin–magyar szótára 1767-es újabb kiadásának³³ címlapelőzékét. A nőalak bal kezében tartott sarkantyú minden bizonnyal a szorgalmat jelképezi, a kép előterében látható kakas pedig talán a tudomány hajnalodását hirdeti.

A középkorban a női művelődés fontos területe volt a teológia. Számos női szentet ismerünk, akik foglalkoztak teológiai kérdésekkel, s levelezésben álltak egyházi vagy állami vezetőkkel. A 4. század elején élt Alexandriai Szent Katalin (2. kép) érvelése előtt a hagyomány szerint a birodalom leghíresebb filozófusai is meghajoltak. A gyakran könyvvel ábrázolt svéd Szent Brigitta a pápával, Sienai Szent Katalin pedig Nagy Lajos magyar királlyal levelezett. Az európai női kolostoroknak a középkori művelődésben játszott szerepére világít rá Pietro Lorenzetti *Pala della beata Umiltà* (1341 k.) című, a firenzei Uffiziban őrzött oltára, melynek egyik táblája a kolostorudvarban apácáknak beszédeit diktáló, 1310-ben elhunyt Santa Umiltàt (Rosanese Negusanti) ábrázolja. (3. kép) A hitelethez való bensőséges, otthonos viszonyt sugall – a devotio moderna előképeként – a Sziléziai Szent Hedviget ábrázoló 14. századi kódex-illusztráció, melyen az ábrázolt ujjá a kezében tartott imakönyv lapjai között van, jelezve, hogy nemsokára visszatér az imák olvasásához.³⁴ (4. kép) A világi női olvasás is a kora középkortól szorosan összefonódott a vallásos élettel.³⁵

3. kép Pietro LORENZETTI: *Pala della beata Umiltà*, temperafestmény, 1341 k., Firenze, Uffizi

4. kép Sziléziai Szent Hedvig, sziléziai kódex-
illusztráció, tempera, 1353, J. Paul Getty
Museum, Los Angeles

Nyugat-Európában ugyanakkor már a korai időkből vannak ada-
taink a nem vallásos jellegű világi női művelődésről is. Chrétien de
Troyes 12. századi francia költő, a középkori regény műfajának egyik
legjelentősebb alakja, a Grál-költészet képviselője 1160 és 1181 között
Troyes-ban élt, valószínűleg Mária champagne-i grófnő szolgálatában.
A Kordé lovagja című regényét az ő megrendelésére írta:

*Champagne-i úrnőm arra kért,
hogy kedvéért írnék regényt –
ím, belefogok szívesen,
mert érte mindent megteszek,
mit csak halandó megtehet,
s ebben a hízélgés nem vezet...
...Ám azt mondom, hogy többet ért
e műben úrnőm tanácsa,
mint műgondom fáradsága.
A Kordé Lovagja könyvét
kezdi Chrétien, a grófnét
követi a téma, a szellem,
ami az én részem ebben:
figyelem s csín, mellyel költök.³⁶*

Az úrnő irodalomszeretete bizonyára nem volt véletlen, hiszen Mária annak az Aquitániai
Eleonóra francia majd angol királynénak volt a lánya, aki kiemelkedő szerepet játszott kora
kulturális életében, s akit síremlékén – a korban feltehetően ritka néma olvasás példajaként –
könyvet olvasva ábrázoltak.³⁷

Az ófrancia regényirodalomban a női olvasás ábrázolására is találunk példákat:

*Egyedül az úrnő maradt ott,
két keze hol torkához kapkod,
hol tördeli, csapdossa őket,
hol aranybetűs imakönyvet
lapozva mond zsoltárokat.³⁸*

– olvashatjuk Chrétien de Troyes egyik regényében. Ugyanennek a munkának egy másik
helyén a hangos olvasás példájával találkozunk, mégpedig egy világi témájú regény kapcsán:

*Yvain úr kis kíséretével
beljebb kerül a gyümölcsösbe;
feltámaszkodva fél könyökre
Pazar ruhájú úr pihen
a kertben selyemszőttesen;
mellette egy leány, aki
regényt olvasott föl neki,
nem tudom, mit; és odajött
egy hölgy is, hogy hallgassa őt;
s kik meséjére hallgatának,
anyja s apja volt a leánynak;
nem csoda, ha kedvük telik
láttán-hallatán: nincs nekik
több gyermekük, mint e lány;
tizenhat éves sincs talán...³⁹*

A hazai női művelődés korai írásos nyomait az apácakolostorok másoló műhelyeiben, scripto-
riumaiban találjuk meg: név szerint ismerjük például a 16. század elején a Nyulak szigeti kolos-
torban élt Ráskay Lea kódexmásoló domonkos apácát, aki tudott latinul, s aki feltételezhetően
a kolostor könyvtárosaként és titkáráként is tevékenykedett. Egyik kéziratában, az 1517-ben
keletkezett *Domonkos-kódex*ben megemlítette apácatársra, Legéndy Kató nevét, s megemlékezett
azévből bekövetkezett haláláról. Legéndy Kató, azaz soror Katerina az általa másolt, *Uram,
mindenható Isten...* kezdetű imában, mely az 1516-ból származó *Gömöry-kódex*ben maradt
ránk, nemcsak saját nevét – Katerina – említi meg, hanem panaszkodott betegségéről, öreg-
ségéről, vakságáról is:

*Ó, mindenható örök Isten,
immár elevé álllok
az te szent fiadnak, [...]
Elevé megyek
miképpen beteg – életnek orvosához,*

*fertelmes – irgalmasságnak kútfejéhez,
vak – örök fényességnek világosságához,
szegény – mennynek és földnek urához,
mezítelen – dücsőségnek királyához.
Azért kérem te mérhetetlen kegyelmességednek bőségét,
hogy méltóljad megvigasztalni én betegségemet,
megmosni fertelmes voltomat,
megvilágosítani vakságomat,
megfedezni mezítelen voltomat,
meggazdagítani szegénységemet.*⁴⁰

A másoló apáca egy már meglévő, talán évszázadokkal korábban keletkezett imát aktualizált úgy, hogy saját életének mozzanatait is beleszötte. Nem csak saját nevét adta hozzá az ima szövegéhez, hanem betegségéről, vakságáról (arról, hogy ekkor már rosszul láthatott, az írásképe tanúskodik), a halál közeledésének érzéséről („immár elevé állok”) is ír. A személynév jelenléte akár egyfajta „költői” vagy másolói öntudat vagy büszkeség bizonyítéka is lehet.

A hazai női szerzetesi közösségek a 16. század után is jelentős, s nemcsak a befogadói oldalhoz kapcsolódó, vallásos jellegű művelődési tevékenységet folytattak.⁴⁸ A klarissza-rendi apácák fordításai közül⁴⁹ kiemelkedik a nagyszombati kolostorban élő Újfalusi Judit *Makula nélkül való tükrös* (1712) című munkája,⁵⁰ mely Martin von Cochem 1677-ben megjelent, Jézus életével foglalkozó műve cseh fordításán alapszik.⁵¹ Újfalusi – mint az újabb kodikológiai kutatások kimutatták – munkájához felhasználta azt a 15. századi magyar nyelvű kódexet is, melynek mára már csak két töredéke maradt meg (*Piry-hártya, Máriabesnyői töredék*),⁵² illetve az 1529 és 1531 között a Domonkos-rendi apácák Nyulak szigeti kolostorában készült, képekkel díszített⁵³ *Érsekújvári kódexet*. Ezek az adatok a hazai női szerzetesrendek művelődési törekvéseinek bizonyos szintű folytonosságára utalnak, az pedig, hogy Sigray Erzsébet Róza klarissza apáca 1703-ban megjelent *Jó illatú rózsás kert* című munkájának,⁵⁴ illetve Újfalusi fordításának a 19. század végéig számos újabb kiadása jelent meg, tevékenységük széles társadalmi körökben való, hosszan tartó népszerűségét jelzi. Újfalusi munkája oly ismertté vált, hogy „az egyik legfontosabb és bizonyítható forrása a csíksomlyói misztériumdrámák apokrif jeleneteinek.”⁵⁵

Világi női megrendelőnek készült vallásos munka az 1947 óta az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Festetics-kódex*, mely Kinizsi Pál feleségének, Magyar Benignának a díszes imádságos könyve volt, s a 15. század végén a nagyvázsonyi pálos kolostorban íródott. A pálosok

1513-ban még egy imádságos könyvet másoltak Benignának, mely *Czech-kódex* néven ismert.⁴¹ A kéziratok kis méretéből arra következtethetünk, hogy nemcsak reprezentatív funkciójuk volt, hanem feltehetően mindennapi használatra is készültek, tulajdonosuk olvasgatta őket.

A világi műveltség területéről származó korai, a női művelődéshez kapcsolódó, hazai vonatkozású emlék az a tanácsadókönyv, melyet egy itáliai szerző Aragóniai Beatrix számára írt. Diomede Carafa 1476-ban, Magyarországra indulása előtt adott át a menyasszonynak egy, a megfelelő viselkedésre vonatkozó tanácsokat tartalmazó emlékkönyvet.⁴² Az 1480-as évek végén Beatrix megrendelésére írta meg Magyarország történetét Pietro Ransano humanista történetíró.⁴³ A neves fényképész, Klösz György által készített fotográfia felirata szerint a 16. századi hazai világi női műveltséghez köthető az az ötvösmű, mely az 1876. évi jótékony célú budapesti művészeti kiállításon Mária magyar királyné, II. Lajos özvegye ezüst tintatartójaként szerepelt. „Mária lakótermei a szépművészetek, a tudomány, az irodalom és a ritkaságok tárai voltak. Összes használati tárgyai művészi kivitelűek voltak. Ezekből való lehet az az ezüst tintatartó is, mely az árvízkárosultak javára Budapesten, a Károlyi-palotában 1876-ban kiállított emléktárgyak közt volt látható” – olvashatjuk egy 20. század eleji leírásban a tárgyról, mely 1876-ban a báró Rédl-család tulajdonában volt.⁴⁴ A tintatartó báró Rédl Béla tulajdonaként volt kiállítva az 1884. évi budapesti ötvösmű kiállításon, melynek katalógusából sem tudunk meg közelebbit az emlék készülésének idejéről és történetéről. Korára vonatkozóan csupán annyi utalást találunk, hogy a kiállítók leírását a *Talpas poharak, fedeles kupák a XVI–XVII. századból* című fejezetben közzélték.⁴⁵ A tárgy tudomásom szerint lappang – legalábbis nem szerepelt a néhány évvel ezelőtt Budapesten, a Mária királynéről rendezett kiállításon,⁴⁶ a róla készült fénykép alapján azonban valószínűsíthető, hogy a 16. század első felénél később készült.⁴⁷ Művelt, tudománypártoló asszony volt II. Lajos anyja, a francia származású Candale-i Anna királyné is, akit a prágai Szent Vitus-székesegyház Szent Vencel-kápolnájában található freskón könyvvel a kezében ábrázoltak.

A nők egy része a kora újkortól kezdve a családi élettel összefüggő gyermeknevelési, hitvesi és gazdasszonyi teendők ellátása mellett aktívan részt vett a tágabb értelemben vett gazdasági, társadalmi folyamatokban, s nemcsak a katonáskodó férjük helyett vagy özvegyként a birtokon tevékenykedő nemesasszonyok,⁵⁶ hanem a mezőgazdasági, kisipari és kereskedői munkát végző, az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó nők is.⁵⁷ Bár a női műveltség legmeghatározóbb sajátossága a 18. századig kétségkívül a vallási, ájtatossági, teológiai jelleg volt, a nőknek a fentebb említett – sokszor kényszerű – szerepvállalásaik miatt szükségük volt alapvető gazdasági, orvosi, az előkelőbb rétegekhez tartozó asszonyoknak pedig politikai, jogi, diplomáciai, egyház- és iskolaszervezési, esetleg katonai ismeretekre is.

A női művelődés fontos, társadalmilag megengedett, sőt elvárt területe volt tehát a mindennapi életvezetéshez szükséges ismeretek megszerzése és átadása. A magasabb társadalmi állású asszonyok, a fejedelemsnék vagy a gazdag főúri, nemesi feleségek körében megszokott volt, hogy nemcsak családjuk, hanem az ún. háznép – a szolgálók, intézők – illetve tágabb értelemben a birtokhoz tartozó falvak jobbágynak egészségügyi ellátásában, élelmezésében is részt vettek. Számosan közülük megpróbálták valamilyen szinten képezni magukat a gyógyítás⁵⁸ területén, s ennek érdekében ezekhez a témákhoz kapcsolódó kiadványokat, orvosi tanácsadó könyveket, füveskönyveket, stb. szereztek be, esetenként fordítottak le vagy támogatták megjelenésüket. A mindennapi élethez fontos tennivalókban való jártasság igényét jelzi a Bornemisza Anna erdélyi fejedelemasszony számára lefordított, 1680-ból való szakácskönyv,⁵⁹ illetve azok a kéziratos munkák, melyek S. Sárdi Margit szerkesztésében az *Intra Hungariam* című művelődéstörténeti sorozatban kerültek közreadásra.⁶⁰ Értelniük kellett a mezőgazdasághoz, gazdálkodáshoz, kereskedelemhez is, hiszen amikor a férj hosszabb időt a hadjáratokban vagy karrierje építése érdekében fejedelmi udvarokban töltött, az otthon maradt asszonyokra sok teher, intéznivaló hárult – háborús időkben akár a birtok védelme is. Ha a megözvegyült nő később nem ment férjhez, neki kellett döntenie a birtok minden ügyében, hiszen még arra a segítségre sem számíthatott, amit a távol lévő férjtől érkező levelekben olvasható parancsok, utasítások, tanácsok formájában a házasságban élő nők kaphattak.⁶¹

A 16–18. században a tudományosságban – a 18. századig szinte kizárólag a teológiában, illetve az orvostudomány gyakorlati oldalában – való bizonyos szintű jártasság példáival elsősorban a főrangú, nemesi származású asszonyok között találkozunk. Az ő esetükben természetesen nem csak a családi hagyomány segítette elő a magasabb műveltség esetleges átvételét, hanem az is, hogy gyakran nevelőnők tanították őket vagy fejedelmi, főúri házaknál nevelkedtek, ahol az otthonitól eltérő kulturális szokásokat is megismerhettek. A magasabb műveltséggel rendelkező legismertebb hazai nemesasszonyok között említhetjük Lorántffy Zsuzsannát, Petrőczy Kata Szidóniát, Bethlen Katát, Daniel Polixénát, akik közül többen a könyvgyűjtés mellett írással, versírással, fordítással is foglalkoztak. Számuk ugyanakkor jóval a nyugat-európai művelt, esetenként tudós nőké alatt maradt: Bod Péter 1766-ban kiadott *Magyar Athenas* című tudóslexikonában mindössze négy nő nevét tudta felsorolni, köztük támogatóját, a Bod Péter által „tudományokat szerető, nagy kegyességű, tudós úri asszony”-ként említett Bethlen Katát. Bod Péter Bethlen Kata könyvtáráról részletes listát is készített, melynek alapján rekonstruálni tudjuk egy korabeli főnemesi asszony olvasási, könyvgyűjtési szokásait.

Jelentős volt ugyanakkor – mint a 17. század első felére vonatkozó újabb kutatás számszerűen is kimutatta – a nők mecénási szerepe a hazai könyvkiadásban, elsősorban természetesen a

kegyességi, ájtatossági irodalom megjelentetésében,⁶² illetve a művelődés különböző területeinek – tudósok, nyomdák, iskolák – támogatásában. A Johannes Amos Comeniust 1650-ben Sárospatakra hívó Lorántffy Zsuzsanna és a Bod Pétert támogató Bethlen Kata mellett „istenfélő és bölcs asszonyságként” jellemezték a kortársak Balassa Zsuzsannát is, a nemes ifjak kassai konviktusának létrehozóját, aki lappangó portréján a „Generosa ac magnifica d[omi]na Susanna Balassa, convictus nobilium Cassoviensis fundatrix, a[nno] 1647.” feliratú alapítólevelet tartja a kezében.⁶³

A női olvasás a 18. században a köznemesi rétegben is egyre elfogadottabbá vált. Kazinczy Ferenc anyai nagyanyját a patriarchális családmodell tipikus, a háztartással és a család gondjaival foglalkozó, férje irányító szerepét mindenben elismerő asszonyként írja le: „[T]iszteletes mint nő, anya, háziasszony, atyafi, szomszéd. Leánya férjének, nem szolgálója, de nem is úrtársa. Balja mellett üle szekeren, s idegen házba lépven bé vele, utána ment, nem előtte. Olvasni tudott, nem írni is; s udvara, konyhája, csuprokkal és serpenyőkkel gazdagon megtömött kamarája volt az a világ, melyben sürgött forgott.”⁶⁴ Bár ebből a leírásból nem a művelt, könyvszerető nő képe bontakozik ki, a Petőfi Irodalmi Múzeumban található, az 1760-as években készült portrén a költő nagyanyját, Bossányi Ferencné, született Kóji Comáromy Juliannát könyvvel a kezében ábrázolták.⁶⁵

A 18. század utolsó harmadától a hazai olvasóközönség egyre jelentékenyebb részét tették ki a nők. Magyarországon a nők jogaival – s ezen belül művelődési lehetőségeivel – kapcsolatban az 1790-es években röpiratok, tervezetek, javaslatok jelentek meg.⁶⁶ Összefüggésben volt ez a mozgalom a felvilágosodás polgári ideológiájának terjedésével, „amelyben a területi, a koronához és az országhoz való kötődés – ahogyan a korábbi századokban a »hungarus« fogalomban kikristályosodott – átadja helyét a közös nyelvre és kultúrára alapozódó nemzetfelfogásnak.”⁶⁷ Ebben a folyamatban pedig fontos szerep várt a nőkre, hiszen az anyanyelv megbecsülését és a haza szeretetét nekik kellett kialakítaniuk és elmélyíteniük gyermekeikben az otthoni nevelés során. A művelődés köreinek bővülésével párhuzamosan megváltozott a nőknek szánt kiadványok, könyvek jellege, aránya is: míg a 18. századig a nők olvasmányainak nagy részét a vallásos munkák, zsoltáros- és imádságos könyvek tették ki, s az anyák ezeket az ismereteket és könyveket örökítették lányaikra is, a 19. század elejétől egyre több olyan nőknek szánt kiadvány, kalendárium, almanach jelent meg, melyek irodalmi, történeti és természettudományos ismereteket tartalmaztak.

A nők ugyanakkor nemcsak olvasóként, hanem – mint a domonkos apácák esetében már egészen korai időktől láttuk – íróként, költőként is részt vettek a hazai művelődésben.⁶⁸ A 18. századig ez elsősorban a teológia területét jelentette: egyházi énekeket szerzett néhány 16. század

végi „költőnők” (Dóczi Ilona, Massai Ágnes),⁶⁹ s pietista vallásos művek fordítását jelentette meg egy évszázaddal később Petrőczy Kata Szidónia is.⁷⁰ A női művelődés továbbadásának gyakori családi meghatározottságát jelzi, hogy a keresztény etikával foglalkozó írás fordítását tette közzé, illetve 1764-ben újra kiadta nagyanyja *A kereszt nehéz terhe alatt...* című fordítását Petrőczy Kata Szidónia unokája, Daniel Polixéna írónő.⁷¹ Elsősorban teológiai jellegű könyveket gyűjtött és vallásos munkákat írt Bethlen Kata.⁷² A főnemesi, nemesi asszonyok közül írással is foglalkozott még – többek között – Széchy Mária, Esterházy Magdolna, Erdődyné Rákóczi Erzsébet,⁷³ Wesselényi Zsuzsanna.⁷⁴

A 18–19. század fordulóján, s a 19. század első évtizedeiben működő költőnőink már többnyire világi témájú alkotásokkal váltak – igaz, gyakran férfi írók vagy más pártfogók támogatásával – a hazai irodalmi közélet tagjaivá (Molnár Borbála, Újfalvy Krisztina, Vályi Klára, a Göcseji Helikon költőnői⁷⁵). Nemcsak verseiket jelentették meg önálló kötetben vagy rangos irodalmi folyóiratokban – Dukai Takách Judit költeményeivel az Erdélyi Múzeumban, az Aurorában, az Aspasiában és a Hébében is találkozunk – hanem alkalmanként részt vettek a nők társadalmi szerepéről, művelődési lehetőségeiről kibontakozó vitákban,⁷⁶ illetve a nemzeti költészet felemelésére irányuló irodalmi törekvésekben is:

*Én a'szelid Múzsák'hív társaságában
Adom magam, 's ezek 'szent barátságában
Boldogabb életem.
Ezekkel zengem el csekély Dalaimat,
Oltárodra Hazám hív áldozatimat
Ezekkel tétetem.
És ha kegyes szemmel veszed áldozatom,
Rózsákkal lesz hintve piruló hajnalom
'S boldogságim nagyok
'S oh! a' csillagzatot, melly alatt születtem,
Melly igen áldom, melly örömmel hirdetem
Azt, hogy Magyar vagyok.⁷⁷*

A női költészet alaphangja ugyanakkor a 19. század közepéig a saját élettapasztalatokat – fájdalmat, örömet, hitet és kétséget – megéneklő személyesség volt: „Élek; félek; sírok; írok; gondolkozom; / Nyugodtan nem lehet, szüntelen dolgozom.”⁷⁸ – írta Bessenyei Anna.

*

A hazai írók, költők, prédikátorok némelyike foglalkozott a lányok nevelésének, taníttatásának kérdésével is.⁷⁹ A korábban említett Kolosi Török István 1630-ban keletkezett, 1644 és 1648 között Kolozsváron kiadott, *Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltóságáról és ditsiretiről való rhythmusok* című költeményét, mely egy 16. századi nődicsérő írás hatását mutatja, „Az Tiszteletes Aszszonyoknak Nagysagosoknak, Nemeseknek, Városiaknak és minden rendbélieknek, valakik tiszta hirrel névvel és ditsiretes erköltsel fenyelkednek...” ajánlotta, s hangsúlyozta, hogy a női nem egyenlő a férfi nemmel, sőt néhány területen (könyörületesség, ékesszólás, stb.) felül is haladják azt. Felvilágosult, modern gondolkodását jelzi, hogy egyik versében kitér a lányok, nők intézményes taníttatásának szükségességére:

*Ha meg engedve volna Aszszonyállatoknak,
Hogy közönséges helyen ökis tanítsanak,
Természet szerint arra haylandok volnának,
Hogy minden mesterseget hamar tanolnának.⁸⁰*

A lányok taníttatását *Törökországi leveleiben* a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült Mikes Kelemen is fontosnak tartotta: „Mert a leányok neveltetésére ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra, de még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a lányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, olyan hasznos az országnak, valamint a másika, hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatot eszes leány, aszszonyá változván, a fiát mind jól tudgya nevelni, oktatni, és tanyítani, és aztot az ország szolgálattýára alkalmatosá tenni...”⁸¹

Mikes Kelemen, illetve a nők nevelésével foglalkozó más hazai szerzők írásaiban kimutathatóak a francia François Fénelon de Salignac de la Mothe, későbbi cambrai-i érsek lányneveléssel kapcsolatos nézeteinek hatása. Fénelon pappá szentelése után a katolikus hitre tért protestáns lányok intézetét vezette. Az elsők között foglalkozott a nőnevelés elméleti és gyakorlati kérdéseivel. 1687-ben kiadta *Traité de l'éducation des filles* (*A leányok neveléséről*) című munkáját, melyben hangsúlyozta: „a nők rossz nevelése több bajt okoz, mint a férfiaké”. Bár híve volt a nők intellektuális képzésének, a női nevelés legfontosabb feladatának kora uralkodó társadalmi nézete, felfogása, szokásrendje szellemében a családanyai és háziasszonyi erények kialakítását tartotta.

A lányok olvasásra tanítását a 17. századi ellenreformáció híres prédikátora, Pázmány Péter is fontosnak tartotta, mivel úgy vélte, hogy a vallásos írások ismerete elmélyíti az ájtatosságot.

Szinte nézetei illusztrációjaként tekinthetünk arra az 1652-ben készült, a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött festményre, mely egy fiatal lányt – a kép felirata szerint Ida von Guentherth – ábrázolt. Az öntudatosan a szemlélőre tekintő kislány jobb kezével egy nyitott könyvre mutat, melynek egyik oldalán az ABC, a másik oldalán pedig egy újszövetségi idézet – „Lasset die kindlein zu mir [kommen]. Marc 10.[14]” („Engedjétek hozzám a gyermekeket”, Márk, 10,14) látható. Pázmány ugyanakkor szigorúan megrostálta, mit szabad olvasni a lányoknak és az asszonyoknak:

Annak okáért, az én ítéletem szerént, igenis tanulja a gyenge leányka az olvasást: csak arra vigyázzanak a szülék, hogy ne valami hívságot és feslettséget olvasson, hanem imádságoskönyveket, ájtatos tanúságokat, Krisztusnak és az ő szentinek életét. Egyszóval, egyebet ne olvasson, hanem amiből erkölcsét jobbíthassa.

Bolondság az asszonyembernek hadakozó dolgokat olvasni: kárhózat a szerelmes históriákat forgatni, melyekből halálos méregnél, azaz veszedelmes gonoszságnál egyebet nem vehetni. Ah! Mely nagy esztelenség az atyáktúl vagy férjektúl, ha virágénekeket, szerelmeskedésről írt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe! Olajt öntnek ezek a tűzre, mellyel felgerjed a bujaság. Mérget osztogatnak, mellyel megöletik a lélek. És hogy nyilvánbban szóljak, akik szerzik, akik éneklék a virágénekeket, országos kerítők, közönséges kutakat mérgesítők. És mivel nem elégedvén magok gonoszságával, egyebeknek tört vetnek; mindazokban a gonosz indulatok vétkeiben részek vagyunk, melyek az ilyen ének hallásból vagy olvasásból gyulladoznak, és nincs oly büntetés, melyet nem érdemlenek.⁸²

A lányok olvasni és írni tanításától való félelem egy évszázaddal később is eleven volt: Bél Mátyás országleírása szerint az 1730-as években kevés lányt tanítottak ezekre a készségekre, nehogy ismereteiket rosszra, erkölcstelenre fordítsák.

Faludi Ferenc költő olaszból fordított *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony* (1748) című könyvében is helyteleníti a nők regényolvasását, azt viszont fontosnak tartja, hogy „istenes” dolgokat olvassanak.⁸³ Windisch Károly 1781-ben a pozsonyi Ungrisches Magazinban a nők tanulásáról közöl írást.⁸⁴ Egy 1784-ben kiadott, fiatal hölgyeknek szóló életvezetési tanácsadó könyvecske – az olvasás laudációját követően – elsősorban a történeti műveket (mint az életismeret tárházait) ajánlja a kisasszonyok figyelmébe, míg a szépirodalommal kapcsolatosan óvatosságra int: „Mesés, Román és komédia könyveket vigyázással olvass, hogy elmédet, érzékenységedet el ne ragadozzák.” Ezt a véleményt osztotta Molnár Borbála, a századvég első komoly népszerűsége jutott költőnője is, amikor évekkel később így

fogalmazott: „A jobb ízlésű Románok [...] olvasását nem kárhóztatom: sőt azt hiszem, hogy ezek észrevehetetlenül formálják a szívet, mégis ezeknél ugyan sokkal hasznosabbnak tartom a valóságos Históriákat.”⁸⁵

A lánynevelés intézményes kereteinek megteremtése, azaz a Mária Terézia által kiadott Ratio Educationis által a lányok számára is kötelezővé tett elemi iskolai oktatás, majd a 19. században a magasabb iskolákba való beiratkozás lehetősége előtt tehát a lánynevelés feladatát elsősorban az édesanyák végezték. A legfontosabb a kor elvárása, felfogása szerint az volt, hogy az anya személyes példájával jó anyává, feleséggé, gazdasszonnyá és hívő kereszténnyé nevelje lányait. A független gondolkodású, tudós nőket nemcsak Bod Péter, hanem – mint látni fogjuk – Kazinczy Ferenc sem kedvelte. Bod Péter egyik levelében ezt olvashatjuk:

Tudja Nagyságod jól a maga példájából is, hogy az méltóságos Teleki familiában való úrfiak véteknek tartották ifjú korokban meg nem házasulni és az ő ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje Nagyságd, hogy ezek az Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Diánákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos familiában, hanem ha magok Ulissések voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar.⁸⁶

Külföldi forrásra támaszkodó, *Anyai oktatás* (1777) című művében Bessenyei György is azt hangsúlyozta, hogy a legjobb nevelést gyermekeinek az édesanya tudja megadni. A legfontosabb erénynek a vallásosságot tartotta, s ő is úgy vélte, hogy a nő alapvető kötelessége a családi életben betöltött szerepének (feleség, anya, háziasszony) minél tökéletesebb elvégzése.

Az anya viselkedésének, a családhoz való viszonyának a mintáját vitték tehát tovább a lányok, s ha ennek része volt a műveltség bizonyos szintjei iránti nyitottság, akkor az édesanya az arra való igényt lányaiba is átültette.⁸⁷ Szemléletesen mutatja az anyáknak a női művelődésre gyakorolt hatását az erdélyi és magyarországi könyvszerető, művelt nemesasszonyok körében gyakran megfigyelhető jelenség: nemcsak műveltségüket, hanem magánkönyvtárukat is továbbhagyományozták lányaikra vagy unokáikra, mint az például Kajali Klára és lánya, Ráday Eszter, vagy Petrőczy Kata Szidónia, Daniel Polixéna és Wesselényi Zsuzsanna esetében történt.

A műveltség tiszteletét, a könyvek szeretetét ugyanakkor a lányok természetesen nemcsak az anyjuktól tanulhatták el: Daniel Polixéna például nemcsak Petrőczy Kata Szidónia unokája, hanem az írással is foglalkozó tudós főkirálybíró, Daniel István lánya volt. A később Magyar Minervaként emlegetett lány már fiatal korában megtanult görögül és latinul, s kiváló nevelést adott lányának, Wesselényi Polixénának is.⁸⁸

A női művelődéssel kapcsolatos nézetek korabeli sokszínűsége kimutatható a lánynevelési kiadványok eltérő jellegében is. A 18–19. századi oktatásban jelentős hangsúlyt kapott a két nem eltérő társadalmi szerepe, melyet a néha ugyanazon szerző által egymás párdarabjaiként külön a fiúknak és külön a lányoknak írt kiadványok jelzik.⁸⁹ A speciálisan a lányoknak és a nőknek szóló kiadványok, életviteli útmutatók néha egy-egy témával foglalkozó írásokat tartalmaztak, máskor regényszerű kidolgozást követtek. A nem intézményes nőnevelés korai szakkönyvei közé sorolható munkák nemcsak bemutatták az aktuális társadalmi viszonyokat, szokásokat, a nemi szerepeket, hanem alakították, befolyásolták is a korabeli nézeteket és viselkedési mintákat. A lányoknak, illetve fiúknak szóló kiadványok mellett ugyanakkor számos könyv célozta meg mindkét nem ifjú képviselőit, s 1821-ben megjelent irodalmi almanachját Igaz Sámuel is a „mind két Nembéli pallérozottabb ízlésű” olvasóknak szánta.⁹⁰

*

A női művelődés egyik fontos területének, az olvasásnak képi ábrázolására az ókori síremlék-szobrászat⁹¹ és vázafestészet⁹² óta számos példát találunk. A vatikáni Museo Pio-Clementino ókori múzsaszobrai (Sala delle Muse) közül Calliopé kezében könyvet, Clio kezében pedig írástercset látunk.

A női olvasás bibliai hagyományait szemlélteti néhány népszerű vallásos ikonográfiai téma. Legismertebb közülük az angyali üdvözet-jelenet, melynek képzőművészeti ábrázolásán Gábrriel arkangyal megjelenésekor Mária gyakran olvas szent írásokat.⁹³ A jelenetet Lukács evangéliumából ismerjük, itt azonban nem történik említés arról, hogy Mária az angyal érkezésekor olvasott volna. Ez az értelmezés a későbbi teológiai irodalomból származik,⁹⁴ ahogy azt az 1522-ben Ráskay Lea által a Nyulak szigeti (Margit-szigeti) domonkos kolostorban másolt magyar nyelvű kéziratban, az ún. *Horvát-kódex*ben is olvashatjuk:

Másod elmélkedés asszonyonk Máriának az időbe való foglalásáról, azaz minemű művelkedetekben vala foglalván asszonyonk Mária az imádó helyében, és minemő dologban lelé ötet az angyal? Ezre feleltetik doktoroknak mondások szerént rövidedőn, hogy asszonyonk Mária ez időben vala foglaltatván négyféle művelkedetben:

Először olvas vala Szentírást.

Másodszor áll vala isteni elmélkedésekben

Harmadszer sírván fázkódik, sóhajtott vala.

*Negyedszer ájtatosan imádkozik vala. [...]*⁹⁵

Az angyali üdvözet képzőművészeti ábrázolásaiból alkalmanként a művész korának női művelődésére vonatkozóan is vonhatunk le következtetéseket. Egy, a 14. század második felében készült itáliai festményen Mária előtt négypolcos, olvasópulttal kiegészített, könyvekkel telerakott nyitott szekrénykét látunk, (5. kép) s egy két részes, több könyvet tartalmazó szekrényke előtt áll az angyal látogatásakor Mária a karaszközi (Kraskovo) templom 1380–1390 között készült falképén is. Ezeknek a könyvszekrényeknek a mintáját a festők feltehetően világi vagy egyházi női olvasó által használt bútorról vették.⁹⁶

Népszerű ikonográfiai típus a Szent Anna olvasni tanítja Máriát jelenet, illetve a könyvvel és koponyával ábrázolt Bűnbánó Magdolna is. Bibliai témát – az Újszövetségben található okos és balga szüzek történetét (Máté 25,1–13) – elevenített fel Daniel Stahlenbrecher elbingi ötvös 1705-ben készített ezüstkupáján,⁹⁷ zsánerszerű jeleneteiben szabadon értelmezve az evangéliumi példabeszédet: az okos szüzeket ábrázoló jelenetben olvasópult körül ülő, 18. század eleji ruhát viselő nőket látunk, akik könyvet olvasnak, illetve könyvekről vitatkoznak. Ugyanezek a – feltehetően közös grafikai előképre visszavezethető – ábrázolások tűnnek fel azokon az ezüst könyvfedeleken is, melyek egy 1700-ban Lipcsében megjelent, nők számára írt imakönyvet díszítenek.⁹⁸ (6. kép)

Annak következtében, hogy a 16–18. században a hazai társadalom elsősorban a nők teológiai, vallási műveltségét fogadta el, tartotta kíváncsnak, azokon a portrékon, melyeken könyvet látunk a nő kezében vagy közelében, formájából szinte mindig imádságoskönyvre, zoltároskönyvre ismerhetünk. A Magyar Nemzeti Galéria 1641-ből származó, lőcsei polgáresszonyt ábrázoló festményén az ábrázolt mellett található asztalon egy díszes kapcsos imakönyv fekszik, s kapcsos imakönyv van annak a jó módú, feltehetően kisnemesi származású asszonynak a kezében is, akinek az Iparművészeti Múzeum Nagytétényi Kastélymúzeumában kiállított portróját az 1730-as években

5. kép Maestro di Campi: *Angyali üdvözet*, temperafestmény, 14. század második fele, Pinacoteca Capitolina, Róma

6. kép Johann Christoph BEER: *Das andächtig und in Jesum inbruenstig-Verliebte Frauenzimmer das ist...* Leipzig, 1700. című imakönyv ezüst könyvfedelekkel, IM

egy Pozsony környéki festő készítette. Bár az imakönyv a női portrékon elsősorban az ábrázolt vallásosságát, ájtatosságát jelképezte, a könyv festményeken való megjelenésének reprezentatív funkciója is lehetett, hiszen a korábbi évszázadokban a könyv olyan ritka és drága dolog volt, hogy birtoklása társadalmi presztízst jelentett.

7. kép Maria de Villalobos síremléke, 14. század közepe, Lisszabon, székesegyház. (Sisa József felvétele)

8. kép I. Eduárd (Duarte) és felesége, Aragóniai Leonóra kettős síremléke, 15. század, Batalha, székesegyház. (Sisa József felvétele)

A könyv és a nő kapcsolatát a teológiai műveltség viszonylatában mutatják azok a sajátos ikonográfiai típust képviselő szepulchrális alkotások is, melyeken elhunyt nőket (mint Aquitániai Eleonóra kapcsán már említettük) könyvvvel a kezükben ábrázolnak. Maria de Villalobosnak a lisszaboni székesegyházban található 14. századi márvány síremlékén az ábrázolt egy hórás-könyvet olvas, (7. kép) a szintén Portugáliában található batalhai székesegyház 15. századi kettős síremlékén pedig I. Eduárd (Duarte) király kardot, míg felesége, Aragóniai Leonóra egy imakönyvet tart a kezében, szemléletes példajaként a nemek közötti korabeli elvárt társadalmi munkamegosztásnak. (8. kép) A kendő mellett imakönyv látható Illésházy Gáspárné Thurzó Ilona 1648-ból származó, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött ravatalképén is.

A teológiai jellegű női művelődés képzőművészeti ábrázolásának tehát három különböző szintjét különíthetjük el: a mennyei, égi szférában megjelenített olvasást és tudást (Szűz Mária, Szent Anna), az olvasó női szenteket, vagyis a mennybe jutott egykori földi nőket, illetve a vallásos műveket olvasó világi nők portréit, síremlékeit. A szintek közötti virtuális „átjárást” szemlélteti Petrus Christusnak a brugge-i Groeningemuseumban őrzött, 1457 és 1460 között készített festménye, mely a nyitott könyvei előtt imádkozó Portugáliai Izabellát, Jó Fülöp burgundi herceg feleségét és a mögötte álló Magyarországi Szent Erzsébetet ábrázolja.⁹⁹ (9. kép)

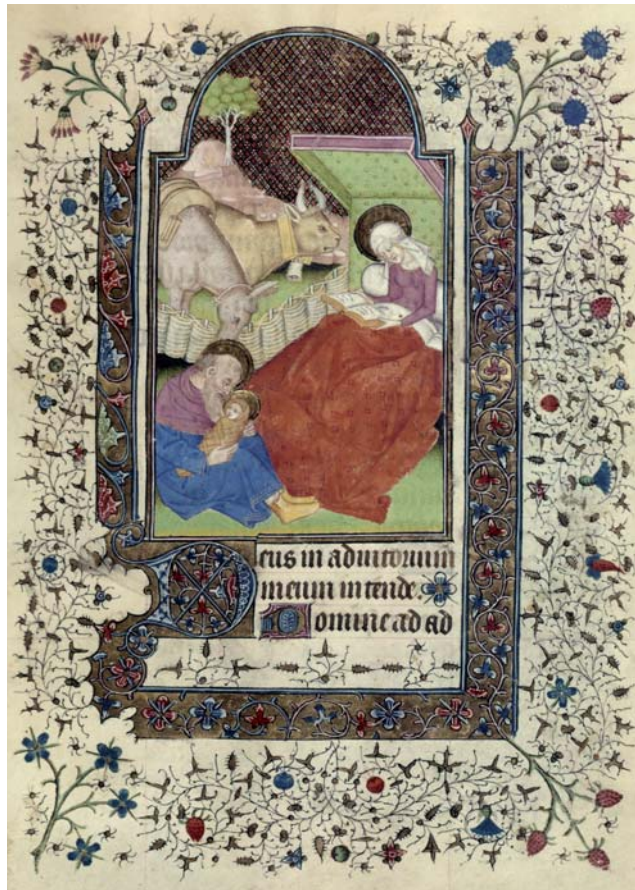
A szakrális szférákban ábrázolt női olvasás a nők számára mintaadást is jelentett. Szűz Mária utánzásához, példaként való követéséhez (Imitatio Mariae) az olvasó vagy író Máriának a teológiai szövegekben és a képi ábrázolásokon való megjelenése óta hozzátartozott a vallásos szövegek olvasása – a nők számára

általában, a kolostorokban élő nők számára pedig különösen. Sziénai Szent Bernardin ferences prédikátor nemcsak a fiatal lányoknak ajánlotta, hogy – az angyali üdvözlét alatt olvasó Máriához hasonlóan – mélyedjenek el a vallásos szövegek olvasásában, hanem a férjeknek is, hogy engedjék feleségeiket ájtatos könyveket olvasni.¹⁰⁰ A Szent Annától, majd a templomban olvasni tanuló Mária, az író, olvasó, könyvekkel körülvett Mária, illetve a gyermek Jézust olvasni tanító Mária ábrázolásai támogatták, legitimálták, normatív példává tették a vallásos női olvasást, s csökkentették azoknak a törekvéseknek az erejét, melyek szabályozni, azaz szűkíteni akarták a nők olvasáshoz való hozzáféréseinek a lehetőségét. A nők olvasni tanításának szükségessége mellett vagy ellen érvelők több évszázados vitájában ez az irodalmi és képi hagyomány egyértelműen az elsőhöz szolgáltatott érveket.¹⁰¹

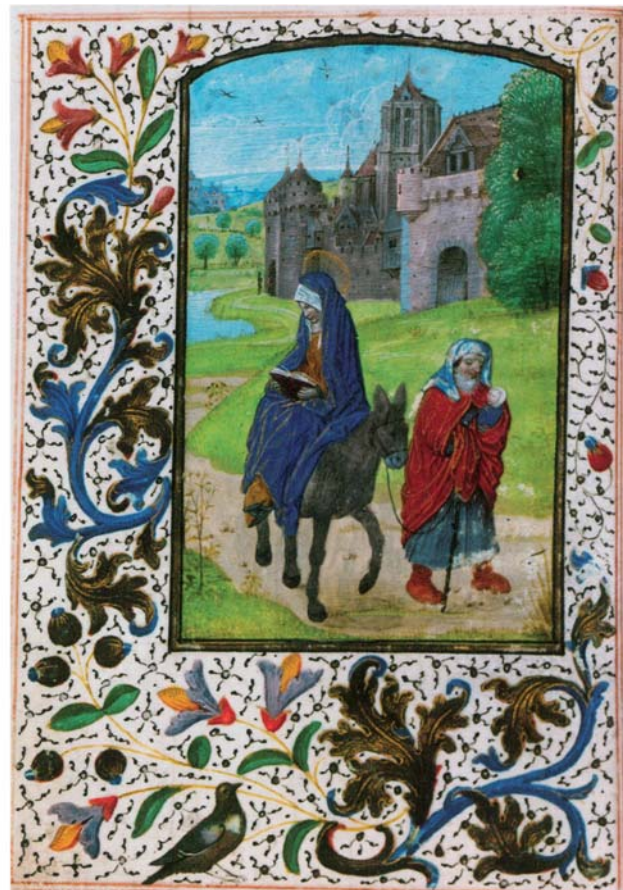
Két, középkori kéziratban ránk maradt miniatúra, illetve az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött 15. századi *Biblia pauperum* egyik ábrázolása sajátos adalékot szolgáltat a férfinak és a nőnek a családon belül elfoglalt pozíciójához is.¹⁰² Egy 15. század eleji jeleneten Mária a szülés után a betlehemi istállóban olvas, miközben Szent József a csecsemő Jézust dajkálja,¹⁰³ (10. kép) egy 1475 körül készült hórás-könyvben pedig Mária az egyiptomi menekülés közben a szamar hátán ülve olvas, s az újszülöttet József viszi a karjaiban.¹⁰⁴ (11. kép) Az esztergomi *Biblia pauperum*nak az Egyiptomból való visszatérést ábrázoló jelenetében Mária könyvet tart a kezében, míg József gyengéden tekint le a melléte gyalogló, kézen fogva vezetett gyermek Jézusra.¹⁰⁵ (12. kép) Természetesen nem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket az elmélyülten imádságot olvasó, tehát az elvont mennyei szférával foglalkozó anya és az „anyalelkű”, a csecsemőt gyengédséggel szolgáló apa ábrázolásából, hiszen Máriának és Józsefnek az üdvtörténetben elfoglalt eltérő helye igazolhatja a férfinak a hierarchikus viszony alacsonyabb fokán való szerepeltetését. Annyit azonban talán mondhatunk, hogy a zsányszerű, életteli ábrázolások feltehetően a korabeli szemlélők számára

9. kép Petrus CHRISTUS: Portugáliai Izabella és Magyarországi Szent Erzsébet, olaj, vászon, 1457–1460 k., Groeningemuseum, Brugge

10. kép Mária, Szent József és a gyermek Jézus a betlehemi istállóban, óraskönyv. 15. század eleje, Észak-Franciaország, Walters Art Gallery, Baltimore

11. kép *Menekülés Egyiptomba*. 1475 k., flamand miniatúra, Bibliothèque Royale Albert Ier, Brüsszel (Forrás: Signori 2009, 147.)

is egy sajátos, nem szokványos családmodellt mutattak be. Hasonló szemléletet tükröz Dosso Dossinak a 16. század első felében készült *Szent Család* című festménye, melyen Szent József gyengéden kezében tartja a gyermek Jézust, miközben Mária egy díszes, illuminált kódex-re mutatva magyaráz fiának.¹⁰⁶ (13. kép) Az 1980-as évek végén Simon Schama történész a 17. századi hollandiai viszonyokat vizsgálva megrázkódtatásként élte át Johan de Brune (de Oude) 1636-ban Amszterdamban megjelent *Emblemata of Zinne-werck* című kiadványa egyik

12. kép *Biblia pauperum* (Blockbuch), 1463–1470 k., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 8. lap

13. kép Dosso Dossi: *A Szent Család*, olaj, vászon, 1527–1528 k., Pinacoteca Capitolina, Róma

metszetének felfedezését, mely egy férfit ábrázol, aki éjszaka a gyermekét ringatja, miközben az anya az ágyban alszik, hiszen a kép „...annyira közvetlenül a modern családra jellemző jelenetet ábrázol, hogy mintegy annak előképe... A gyermekét éjjel nyugtatgató apa képe csak azért hat sokszerűen, írja Schama, mert Hollandián kívül a kora újkorban még a patriarchális családforma uralkodott, amiben sem a szülői szerepek megosztásának, tehát annak, hogy az anya helyett az apa foglalkozzék a gyermekkel, sem annak, hogy az apa egyáltalán törődjék a család belső dolgaival, nem volt helye. A más kultúrákban jellemző patriarchális, uralkodó apát felváltó családapá, a pater familias Hollandia 17. századi polgári társadalmában jelent

14. kép Philipp von STUBENRAUCH – Franz STÖBER újságillusztrációja, színezett rézmetszet. Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode. 1823. 115. szám

meg, fejeződik be Schama magyarázata.¹⁰⁷ A holland példát bemutató magyar történész, Péter Katalin ismerteti egy hazai esetet, mely szerint egy Dremel Mihály nevű jobbágy 1671-ben éjszaka ringatta bölcsőben fekvő gyermekét, hangsúlyozva, hogy nemcsak a gazdag Hollandiára volt jellemző, hogy az apák foglalkoztak a gyerekeikkel. S nemcsak az újkorban – tehetjük hozzá, hiszen a gyermek Jézust dajkáló Szent Józsefet ábrázoló két miniatúra legalábbis azt jelzi, hogy az apáknak a gyermekeikkel való szeretetteljes foglalkozását már a középkorban is követendő példaként jelenítette meg a képzőművészet. A középkori apáknak a családi életben való aktív részvételére utal az a Chrétien de Troyes regényéből korábban idézett részlet is, mely a kertben hangosan regényt olvasó 16 éves leányról, s a felolvasást kedvtelve hallgató anyáról és apáról szól. Az apáknak a gyermekek felé forduló érdeklődése a 19. század eleji Magyarországon is megszokott, vagy legalábbis elvárt volt: „Méltó volna, hogy ezen épületes Könyvetskét minden Atyák és Anyák gyerekeik előtt üres óráikban olvasgatnák, avagy mások által előttök olvastatnák...”¹⁰⁸ – olvashatjuk egy könyvajánlóban.

Az olvasó nőket ábrázoló alkotások rávilágítanak a különböző társadalmi rétegek művelődési kompetenciájának eltérő megítélésére. A közép- és felsőosztálybeli nők olvasása általában elfogadott volt. Ezt szemlélteti Csokonai Vitéz Mihály *A méla Tempefői* című munkájának nyitójelenete is: „A’ Kis Asszony a’

maga szobájába a’ kert felől való ablaknál egy kis asztalotska mellett olvas és ír.”¹⁰⁹ Andreas Meyer női életviteli útmutatója magyar fordításának címlapelőzéke is kezében könyvet tartó mosolygós fiatal úrilányt ábrázol, aki otthonában egy íróasztal mellett s egy könyvekkel teli szekrény előtt áll.¹¹⁰ A lány kezében hárfa van, mely jelzi, hogy a korszak művelt hölgyei az irodalom mellett a zeneművészet területén is otthonosan mozogtak. Johann Georg Weikert gróf Károlyi József főispán feleségét, Elisabeth Waldstein-Wartenberget¹¹¹ ábrázoló festményén (1789) az arisztokrácia hölgytagjainak a könyvekhez, az olvasáshoz való bensőséges, bizalmas viszonyát mutatja be. A tájképi háttér előtt könnyed eleganciával, fesztelen tartással álló fiatal nő ujját könyvjelzőként a bal kezében tartott könyvbe helyezi, Sziléziai Szent Hedvig koráb-

ban említett, 14. századi ábrázolásához hasonlóan azt sugallja, hogy csak egy percre hagyta abba az olvasást, s nemsokára folytatja kedvelt tevékenységét.¹¹²

Bensőséges, elfogadott tevékenységként jeleníti meg a női olvasást és írást számos vers- és regényillusztráció, illetve az 1810–1820-as években megjelenő bécsi, (14. kép) valamint az 1840-es években kiadott pesti folyóiratok, irodalmi almanachok néhány zsányszerű divatképe.¹¹³ Kezében nyitott könyvet tartó biedermeier szépséget látunk az Aurora egyik Szemere Pál által szerkesztett kötetében,¹¹⁴ a Der Ungar című pesti német újság divatképén pedig a Der Ungart olvasgató hölgyet.¹¹⁵ Olvasó nőkel találkozunk a Regelő Pesti Divatlap divatképein is. Ezek az ábrázolások nemcsak az írásnak és könyvolvasásnak a közép- és felsőosztálybeli nők körében megfigyelhető előretörését mutatják, hanem azt a fesztelen, intim hangulatot is érzékeltetik, mely a 18. század második felétől a korábbi időszakok kötöttebb társasági, hangos olvasása után uralkodóvá váló egyéni, csendes, a fantázia birodalmába visszavonuló olvasás során alakul ki. Rávilágítanak arra is, hogy az otthoni olvasás szerves részévé vált a nők mindennapi életének, s – ahogy az olvasásra használt székek, szófák mutatják – befolyásolta a korabeli lakberendezési divatot is.¹¹⁶ A 18. század utolsó évtizedeitől a hazai asztaloscéhekben a korábban kötelező mesterdarabnak számító kétajtós szekrény helyett néhányan már íróalmáriumot, később íróasztalt, s ezen belül is női íróasztalt készítenek remekbe.¹¹⁷

A francia Jean-Baptist-Siméon Chardin *A magánélet kedvtelése* (1746) című festménye – melynek előterében egy fotelben olvasó nőt, háttérében pedig egy rokkát, illetve egy komódra helyezett levelestálat látunk – azt sugallja, hogy az olvasni szerető, művelt nőnek egyben szorgos, jó háziasszonynak is kell lennie.¹¹⁸ Az alsóbb társadalmi rétegek nőtagjainak ábrázolásakor ugyanakkor általában inkább a kegyes, hasznos, gyakran ünnepi alkalmakhoz kötött olvasás példáival találkozunk, a kor szemlélete ugyanis ezeknél a lányoknál és asszonyoknál elítélte, helytelenítette a dologtalanságra ösztönző, időpocsékoló olvasást.¹¹⁹ Franz Jaschke viseletképalbumában¹²⁰ egy ünnepi ruhába öltözött Veszprém megyei parasztlány, Vidéky (Kohlmann) Károly két évtizeddel későbbi viseletképén egy Tolna megyei parasztaasszony kezében látható könyv – feltehetően egyházi énekeskönyv.¹²¹ A szegényebb néprétegek áhítati olvasásának példájával

15. kép Könyvillusztráció. Acélmetszet. Aurora Hazai Almanach, 1835. (1. kép)

találkozunk Daniel Chodowiecki 1750-es évekbeli metszetén, melyen egy énekeskönyvet olvasó paraszasszonyt látunk,¹²² illetve az Aurora 1835. évi, Bajza József által szerkesztett kötetének francia előkép nyomán készült, rövid képmagyarázattal ellátott illusztrációján, melynek szegény özvegyasszony főszereplője eladásra kínált rozoga háza ajtajában ülve fólió nagyságú, vastag bibliát olvasgat.¹²³ (15. kép)

*

A hazai művészettörténetírás a női művelődés történetének „láthatóvá tételéhez” eddig elsősorban a 20. századi, illetve a kortárs és közelmúltbeli női ipar- és képzőművészek tevékenységének feltárásával és bemutatásával¹²⁴ járult hozzá. Az elmúlt évtizedekben kiemelt figyelem fordult a gödöllői művésztelepen alkotó művésznők felé, újabban pedig a 20. század eleji mozgás- és képzőművészet hazai női képviselőinek munkássága került a tudományos érdeklődés előterébe.¹²⁵ Néhány tanulmány művészettörténeti stíluskorszakok – elsősorban a szecesszió és a szimbolizmus – nőábrázolásának kérdéseivel foglalkozott,¹²⁶ mások pedig képzőművészettel foglalkozó nők társadalmi helyzetének egyes aspektusait, illetve egy-egy művészeti ág női képviselőit vizsgálták.¹²⁷ Olvasó nőket bemutató néhány hazai – főleg 19. századi – festmény összegyűjtése történt meg egy magyarra fordított külföldi kiadvány mellékleteként.¹²⁸

A téma interdiszciplináris jellege szükségessé, sőt elkerülhetetlenné tette, hogy kiállításunkon a női művelődés számos területét érintsük, minden ágának – irodalom, képzőművészet, iparművészet, zene, gyógyítás, mágia, stb. – bemutatására ugyanakkor nem vállalkozhatunk. Kiadványunk elsősorban a hazai női művelődés befogadói oldalára igyekszik fényt vetni, mert az alkotói területek feltérképezésében – annak ellenére, hogy a 19. század utolsó harmadáig, a professzionális nőírók hazai térnyeréséig a társadalmi közmegegyezés a nőkre elsősorban mint befogadókra (olvasók, kultúratámogatók) számított – mind a kiállítás, mind a kísérő kötet terjedelmi korlátokba ütközne. Nemcsak feldolgozásunk eme hiányosságából, hanem a hazai kutatás jelenlegi állásából is következik ugyanakkor, hogy még a magyarországi női művelődés történetének felvázolására sem törekedhetünk. Csupán azt remélhetjük, hogy kiadványunk egy majdan megírandó, átfogó jellegű hazai nőtörténet lábjegyzeteként szolgálhat, szerves folytatásaként azoknak a korábbi konferenciáknak és kiadványoknak, melyek közül egy kiállításnak¹²⁹ és két tanácskozásnak is a jelen kiállítást befogadó intézmény, a Petőfi Irodalmi Múzeum adott helyet.¹³⁰

Kiállításunkon törekszünk ugyanakkor annak érzékeltetésére, hogy női művelődésről, női olvasásról általánosságban nem beszélhetünk, hiszen ez a jelenség koronként és társadalmi osztályonként jelentős eltéréseket mutatott. Fontos különbségek figyelhetők meg abból a

szempontból is, hogy a női művelődés befogadói vagy alkotói oldaláról (női írók, költők, zeneszerzők, festők) – ezen belül a többé-kevésbé ebből a tevékenységből élő, professzionális, illetve a kedvtelésből dolgozó amatőr alkotókról – beszélünk. A jelenség különböző formákban is tárgyasult: a nőknek szánt könyvek mellett bemutatunk női magánlevelet, emlékkönyvet, nők által írt kéziratot (pl. nóta-, kotta- vagy versmásolatot), olvasó vagy zenélő nőket ábrázoló képző- és iparművészeti tárgyakat, női írásra, olvasásra szolgáló bútorokat. Néhány 18–19. századi kiadványból a korszak ún. női és férfi művelődésének ambivalens viszonyára következtethetünk: számos könyvet csak a nőknek, sokat viszont hangsúlyozottan a férfiak és a nők, illetve a fiúk és a lányok számára egyaránt írtak.

Az utóbbi 1–2 évben a hazai tudományos életben a könyvillusztrálás, illetve a tágabb értelemben vett sokszorosított grafika iránti érdeklődés élenkülése figyelhető meg. A képes sajtó hazai történetét nagyszabású kiállítás (Budapesti Történeti Múzeum – OSZK),¹³¹ illetve ehhez kapcsolódó tudományos konferencia¹³² mutatta be. A Szépművészeti Múzeumban és a Nemzeti Galériában párhuzamos kiállításokon láthatta a közönség Honoré Daumier és Faragó József karikatúráit. Napvilágot látott egy, az illusztrációk tipológiájával foglalkozó tudományos kiadvány,¹³³ illetve egy – hazai megrendeléseken is dolgozó – 19. század eleji bécsi rézmetsző illusztrációinak katalógusa.¹³⁴ Bár nem magyarországi sokszorosított grafikákat dolgoz fel, fontos állomása a kutatásnak és az ismeretanyag megosztásának az a 2012-ben az internetre került adatbázis, mely a Szépművészeti Múzeum 1620 előtt keletkezett olasz és francia metszeteit mutatja be.¹³⁵ Kiadványunk ezekhez a törekvésekhez is kapcsolódik.

JEGYZETEK

- 1 Pl. PERETSENYI 1817; KÖVÁRY 1856a; KÖVÁRY 1856b; REMELLAY Gusztáv, *Multunk hőlgyei. Hazai történelem. Regényes krónika-modorban magyar hőlgyek számára*, I–II. Pest, 1860–1861; KULINI – SÁRVÁRY 1861; ZSILINSZKY Mihály, *Magyar hőlgyek. Történelmi élet- és jellemrajzok*, Pest, 1871; DEÁK 1875; FEJÉRPATAKY 1875; DEÁK 1879; IPOLYI 1887; ANTALFFY 1904; BETHLEN 1912; BERDE J. Mária, *Bacsányiné Baumberg Gabriella*, Erdélyi Múzeum (Új folyam VII) 1912/1. 2–54; 1912/2. 105–126; 1912/3. 201–220; ORTVAY 1914; SZÁDECZKY 1922; TAKÁTS 1925; KORNIS 1927; HARSÁNYI 1935, stb.
- 2 RADVÁNSZKY 1896; PÉTER 2012, 7.
- 3 KORNIS 1927, 457–458. A 15. század első felében tevékenykedő, itáliai származású Christine de Pizan például számos európai fejedelmi udvarban szolgált udvari történetíróként és költőként.
- 4 GRUNDMANN 1936. Vö.: SIGNORI 2009, 9–10.
- 5 NAGYDIÓSI 1958; V. BUSA 1966.
- 6 MONOK 2012.
- 7 Pl. PÉTER 1999, PÉTER 2000, PÉTER 2001. A női művelődéssel foglalkozó számos tanulmányt tartalmaz a szerző újabban megjelent válogatáskötete: PÉTER 2012.
- 8 NÉMETH 1979; NÉMETH 1984; NÉMETH 1985a; NÉMETH 1985b; NÉMETH S. Katalin, *Székely László önéletírása*, Irodalomtörténet (Új folyam XVIII.) 1986/1–4. 610–638.; NÉMETH 1994; SZÉKELY László, *Bécsi utazásomról*, 1744. [Modernizált kiadás], s. a. r. és jegyz. NÉMETH S. Katalin = *Bécsi utazások*. Antológia, Budapest, 2001, 105–200., *SZÉKELY László verses önéletírása*, s. a. r., jegyz., bev. NÉMETH S. Katalin. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlémények, Budapest, 2006. 47–98.; NÉMETH S. Katalin, *Verestőről – másként = Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, Budapest, 2007, 314–322.; NÉMETH 2011.
- 9 S. SÁRDI 1984; S. SÁRDI 1997; S. SÁRDI 1999; S. SÁRDI 2002; S. SÁRDI 2007.
- 10 FÁBRI 1987; FÁBRI 1996; FÁBRI 1997.
- 11 LÁSZLÓ 2007, 161.
- 12 CSAPODI 1964; SOMKUTI 1983; BORSA 1984; *A nő az irodalomban* 1985; TARNÓC 1985; DEÉ NAGY 1996; NAGY – S. SÁRDI 1997; PÉTER 1999; FÁBRI 1999; SEIDLER 1999; NAGY 2001; EGYED Emese, *A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése*, Erdélyi Múzeum (64) 2002/3–4. 84–98; FÁBRI 2003; KÁDÁR 2003; LÁCZAY – KÖVÉR 2003; PETŐ 2003; LENGYELOVÁ 2004; HORVÁTH 2005; LÁSZLÓ 2005; PUKÁNSZKY 2006.; NAGY – GYÁNI 2006; BENDA 2006; FÁBRI – VÁRKONYI 2007; V. LÁSZLÓ

2007; BENDA 2007; BELLÁGH 2007; FORRAY 2007; V. LÁSZLÓ 2008; POGÁNY 2008; PESTI 2010, WEHLI 2010; PESTI 2013; KÉRI 2012; BORBÍRÓ – ÁRKÁDIA; POGÁNY 2013.

13 VÁRHELYI 1997.

14 PETNEKI 1990.

15 ARMBRUST Kristóf, *Gonosz asszonyembereknek erkelecekről való ének = Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, kiad. HARGITTAY Emil, Budapest, 1983 (Magyar Hírmondó), 35–49. Vö.: HORVÁTH Miklós, *Maszkulinizmus a 16. században*. Helikon (XXII) 2011/22. november 25. http://www.helikon.ro/index.php?m_r=2747

16 A kérdéshez vö.: BARTÓK 2002; BARTÓK 2012.

17 <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/xvi/bogfmo03.htm>

18 „*Jó Dobó miatt sok terekők vesznek*”. 16-17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról, szerk. Lőkös Péter, Budapest, 2008 [Eötvös Klasszikusok 86. kötet]

19 *Libro di M. Giovanni BOCCACCIO Delle Donne Illustri*. Tradotto di Latino in Volgare per M. Giuseppe BETUSSI, con una giunta fatta dal medesimo, d’altre Donne Famose. E vn’altra nuoua giunta fatta per M. Francesco SERDONATI. d’altre Donne Illustri. Antiche e moderne. Con due tauole vna de nomi, e l’altra delle cose più, In Fiorenza, Per Filippo Giunti, 1596, 601–602.

20 *Régi Magyar Költők Tára*. Hetedik kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. Hatodik kötet. 1560–1566. Budapest, 1912. 307.

21 HEGEDŰS István, *Schesaeus Keresztély latin költeménye „De Capto Zigetho”*. Felolvasta műfordítása bevezetésével az 1905. november 29-iki rendes havi ülésen. A Kisfaludy-társaság Évlapjai. Új folyam. Negyvenedik kötet. 1905–1906. Budapest, 1906. 171–173., „Egyes motívumok majd Arany János *Rozgonyinéjében* tértek vissza...” CSUTI 1997, 33.

22 LE MOYNE 1647, 140–142. <http://archive.org/details/lagalleriedesfemoolemo>. Vö.: HANKISS János, *Az erőslelkű magyar nő példázata*, Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat. (VII) 1933. 362–366.; Sz. JÓNÁS Ilona, P. Pierre Le Moyne, *Gallerie des femmes fortes = Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára, szerk. KALMÁR János, Budapest, 1997, 113–116.

23 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. Kovács Sándor Iván, Budapest, 2000, 347.

24 JÁNOSI Béla, *Kolosi Török István magyar verselő a XVII. sz.-ban*, Figyelő (14) 1883, 241–249.; VERSÉNYI 1902.

25 CSEPREGI 1739. Idézi: NÉMETH 1985b, 63–64.; KÉRI 2012, 156.

26 WIX Györgyné, *Ányos Pál nevében*, Magyar Könyvszemle (86) 1970/3. július–szeptember, 265.; NAGY 2001, 31–32. Vö.: BARTÓK 2002; BARTÓK 2012.

27 Ezekkel a restriktív nézetekkel szemben egyes tudósok már a korban is éles kritikát fogalmaztak meg. MONSCHEIN 1994, 50–55.

28 FEHÉR 1995; FÁBRI 1996, 37–44.; RÉVÉSZ 2000, 591.; FÁBRI 2003.

29 FEHÉR 1995, 248.

30 FEHÉR 1995, 254.

31 VÁZAKI 2003; KUNST 2009.

32 MARZIO 1977, 13.

33 *Dictionarium Latino-Hungaricum. Dictionarium Hungarico-Latinum...* a Francisco PÁRIZ PÁPAI... Petri Bod. Nagyszeben, 1767.

34 Ismeretlen mester munkája. 1353. J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Ltsz.: MS. Ludwig XI 7, Fol. 12V.

35 GREEN 2007; BODARWÉ 2009; HAMBURGER 2009.

36 Chrétien de Troyes, *Lancelot. A Korde Lovagja*, Budapest, 1999, 7.

37 BOLLMANN 2008, 26–27.

38 Chrétien de Troyes, *Az Oroszlános Lovag (Yvain)*, Budapest, 1998, 25.

39 Uo., 66.

40 HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely*, Magyar Nyelvőr (128) 2004, 196–205.

41 MTAK, Kézirattár. Ltsz.: K 42.

42 CARAFA 2006. Az eredeti kéziratról, melynek illusztrációján a könyvet Beatrixnek átnyújtó szerző látható, l. MIKÓ 2008, ill. Uo., 5.6. katalógustétel: 258–259. A kézirat 1774-ben készített másolatáról (MTAK Kézirattár, Ms 918) l. MIKÓ Árpád, *A Corvinák és a magyar Akadémia*, Művészettörténeti Értesítő (56) 2007/1, 107–114.

43 Petrus RANSANUS, *Epitome Rerum Hungaricarum*, OSZK, Cod. Lat. 249. Vö.: *Kódexek a középkori Magyarországon*, Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, 1985, 139. Beatrix egykori könyvtárhoz vö.: CSAPODI 1964; ZSUPÁN Edina, *A Beatrix-psalterium geneziséhez*, Művészettörténeti Értesítő (59) 2010/1, 233–260.; MIKÓ 2008; *Beatrix királyné psalteriumának helye*, Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül, Művésztörténeti Értesítő (59) 2010/1, 261–273.; WEHLI 2010. Mecénási tevékenységéhez vö.: MIKÓ 2008; PAJORIN Klára, *Aragóniai Beatrix szerepe Mátyás király irodalmi mecenatúrájában*, Irodalomtörténeti Közlemények (115) 2011/2, 158–167.

44 ORTVAY 1914. [IPOLYI] [Arnold] említése a tárgyról: Századok (10) 1876, 497.

45 *A magyar történeti örvösmű-kiállítás lajstroma*. Megnyitottat 1884. év február hó 17-én. Budapest, (é. n.)

Talpas poharak, fedeles kupák a XVI–XVII. századból. 55. tétel. 62.

46 RÉTHELYI 2005. Ld. még: RÉTHELYI Orsolya, *Főhercegnői udvarból királynői udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei*, Századok (141) 2007/5. 1193–1216.

47 Az 1876. évi árvízi kiállításon szerepelt egy másik, gróf Kornis Miklós tulajdonában lévő tintatartó is, mely Klösz Györgynek a tárgyról szintén fennmaradt fényképe felirata szerint egykor Anna lengyel királynéé volt – talán Habsburg Annáé (Anna von Österreich), (1573–1598), aki házassága révén Lengyelország és Svédország királynéja volt. A tárgyat az 1884. évi ötvösmű kiállítás katalógusa szerint (54. tétel) ekkor gróf Bánffy György birtokolta.

48 SCHWARCZ 1994.

49 FODOR 1675, SIGRAY 1703, SIGRAY 1718, VICZAI 1720. ÚJFALUSI 1712.

51 VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükkör*, Magyar Könyvszemle (83) 1967/3, 250–253.; SCHWARCZ 1994.

52 KEDVES Csaba, *Magyar nyelvű drámatöredékek a 15. század végétől = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, [Régi Magyar Színház 1.] Miskolc, 2000, 200–209.; TÓTH Péter, *Píry-hártya* = MADAS 2009, 307.; LAUF 2012.

53 WEHLI Tünde, *Az Érsekújvári kódex illusztrációi. Könyvfestés a margitszigeti dominikánák kolostorában 1530 körül = „Lájtások feleim...”*. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29 – 2010. február 28. Budapest, 2009, 159–172.

54 BÁN 2012.

55 MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói misztériumdrámák forrásai és ferences lelkiségtörténeti háttere*, Doktori (PhD) értekezés, Piliscsaba, 2006, 32., <http://mek.OSZK.hu/08400/08410/08410.pdf>

56 KOLTAI 2006.

57 SULLEROT 1971; PÉTER 2012, 32. A Bécs környéki falvakban – írta a 15. század végén Antonio Bonfini – virágzik az „összes ipar és nagyon is a kereskedelem, amelyet az asszonyok sokkal szívesebben űznek, mint a férfiak. Mindkét nem csodálatra méltóan ügyes mind a háztartásban, mind a külső gazdaságban, és oly nagyon serény, hogy megélhetését könnyedén biztosítja, amit pedig megkeresett, az örömet élvezi is. A városi asszonyok túlságosan is tevékenyek, pirulás nélkül emelt fővel mennek a piacra, büszkén lépegetnek, elvárják a férfiak szóltan tiszteletét, intézik a házi és a külső dolgokat, a részegeskedésen, a kicsapongáson és a politikán kívül semmit sem hagynak a férfiakra; a többi férfidolgot elvállalják; szórakozni nagyon szeretnek; szeretnek mindenen uralkodni, kivéve az élvezetet; egyébként vigyáznak az illemre. (190)” Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*. Negyedik könyv. <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/bonfini.html>

- 58 KINCSES 1993.
- 59 „Száz évvel korábban, 1581-ben jelent meg Frankfurtban az a Rumpolt-féle *Ein new Kochbuch*, amelynek 1604-es kiadását Keszei János ültette át magyarra, és a fejedelemasszonynak ajánlotta.” KÉRI Katalin, *Bornemissza Anna „mindentudó” szakácskönyve*, Iskolakultúra 1997/2, 90–92. Vö.: LAKÓ 1983.
- 60 *Háziasszonyi fortélyok a 18. században – Válogatás korabeli kézíratos munkákból*, szerk. S. SÁRDI Margit, Gödöllő, 2013; WESSELÉNYI Kata, *Gazdasszonynak szükséges könyv*, Gödöllő, 2012; BALASSA Ágnes *Szakácskönyve*, Gödöllő, 2012; BETHLEN Kata *Orvosló könyve. Anno 1737*, Gödöllő, 2012. Vö.: FÜREDER 2009.
- 61 A témához vö.: PÉTER Katalin, *Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században*, Századok (123) 1989/5–6, 563–605. Nők által írt vagy nőknek írt levelek: HEGEDŰS – PAPP 1991; *Magyar leveleskönyv, I.*, szerk. BALOGH József, TÓTH László, Budapest, 2001.
- 62 PESTI 2010; PESTI 2013. Vö.: PÉTER 1985, 1019–1020.
- 63 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi*, Lymbus (4) 2006, 309–310.
- 64 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Budapest, 1979, I. 213.
- 65 Ismeretlen művész: Kazinczy Ferenc anyai nagyanyja, Bossányi Ferencné, született Kóji Comáromy Julianna, 1760-as évek, PIM, Ltsz.: 78.66.I.
- 66 BÁRÁNY 1790; PÁLÓCZI 1790a; PÁLÓCZI 1790b.
- 67 POGÁNY 2008.
- 68 *Magyar költőnők antológiája*, összeállította S. SÁRDI Margit, TÓTH László, Budapest, 1997; S. SÁRDI 1999/2.
- 69 STOLL 2005; S. SÁRDI 2007.
- 70 PETRÓCZY 1705; PETRÓCZY 1708. Vö.: S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Budapest, 1976; S. SÁRDI 1984; BENCZIK 2001.
- 71 PIKTÉTUS 1752. Vö.: V. LÁSZLÓ 2008.
- 72 BETHLEN 1759; BETHLEN 1762. Vö.: SZÁDECZKY 1922; NÉMETH 1985a; SIMON – SZABÓ 1997; NAGY 2012; BETHLEN Kata *Írásai és A könyvtár története. Bibliográfia*, <http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen18.htm>
- 73 KOVÁCS Sándor Iván, „*Veri a hab a kösziklát...*” *A költőnő Rákóczi Erzsébet* = Uő., *Eleink tündöklősége. Tanulmányok, esszék*, szerk. RUTTKAY Helga, Budapest, 1996, 121–127.
- 74 Vö.: S. SÁRDI 1997.
- 75 S. SÁRDI 2002.
- 76 *Irod, hogy a más nem rekeszt el bennünket A tudományoktól: de ne mentsd nemünket! Tudatlanságának nem más kevelysége, Igaz oka, hanem tulajdon restsége. Többire az anyák igen gondatlanok Leányok szívére, s azért tudatlanok. [...]* *En tehát e részbe veled nem egyezem, Sőt a férfi nemet méltán védelmezem. Nem zárják ők tőlünk el a jó könyveket, Melyek formálhatják a gyenge szíveket,*
- S ha nem gyakoroljuk, mi magunk hibázunk, E részben ellenek hasztalan csatázunk. Nem is szükség nekünk mélyen bölcselkednünk, Mert abban ők elsők, azt meg kell engednünk. Míg az asszonyi nem ezt meg nem esmérí Megelegedését addig el nem éri. Sőt, kárhoztatván a más nem kevelységét, Elárulja saját szíve büszkeségét...*
- S. SÁRDI 1999/2, 39. [Részlet Molnár Borbála verséből]
- 77 DUKAI TAKÁTS Judith, *A' Hazához*. Aspasia, Szerkeszteté KOVACSÓCZY Mihály, Pesten, 1824, 42.
- 78 S. SÁRDI 1999/2, 56.
- 79 A kora újkori európai helyzetről l. pl.: NIEKUS 2008.
- 80 Vö.: KÉRI 2012, 155.
- 81 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, 62. levél. Rodostó, 11. junii 1725. <http://mek.niif.hu/00800/00880/html/mikes3.htm>
- 82 PÁZMÁNY 1983/b.
- 83 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, 2000, 852–853.
- 84 WINDISCH 1781.
- 85 FÁBRI 1996, 7–8. N. N. 1784, 39.; MOLNÁR – MÁTÉ 1804, 52.
- 86 Idézi: KÉRI 2012, 160.
- 87 „Bél Mátyás művének... *A lányok neveltetése* című alfejezetében azt fejtette ki, hogy nem lehet egységes nevelési módszerekkel találkozni a magyar lányok esetében, mert bár az, hogy fő cél a lányok tisztességre, és nem fényűzésre való nevelése, ezt különböző családok, származásuknál, lakóhelyüknél fogva másként próbálják elérni. Említette például, hogy egyesek szinte ki sem engedik a házból leányukat, mások meg éppenséggel magukkal viszik mindenféle ünnepségre, lakodalmakba és színdarab-előadásokra. Hangsúlyozta, hogy a leányok az édesanyjuk példáját követik, ezért az ő életfelfogása, viselkedése a meghatározó. Ebből a gondolatmenetből egyenesen következett, hogy Bél Mátyás a lánynevelésről írt összefoglalóját azzal zárta, hogy leírta, milyen is a jó anya, és hogyan veszi át példáját a leány: »Mídon lakodalomba vagy más ünnepségre viszik [t. i. a lányt], ahol táncolnak, anyját követi, s annyira rá szokott figyelmezni, hogy intése nélkül sem enni, sem inni, sem elindulni nem akar, legfőbb törvénynek tartja anyjának engedelmeskedni. S mivel anyja jól ért a háztartáshoz és szorgalmas, lányának is az lesz a fő gondja, hogy eleget tegyen szüleinek, fivéreinek és nővéreinek, a háznépnek, a jószágnak, az egész háztartás igényeinek...»” KÉRI 2012, 158.
- 88 V. LÁSZLÓ 2008, 157.
- 89 Pl. CAMPE 1783, illetve CAMPE 1790; GENERICH 1811, illetve GENERICH 1812.
- 90 *Zsebkönyv*. Kiadta IGÁZ Sámuel, Bécsben, Pichler Antalnál, 1821.
- 91 FABRICIUS 2009.
- 92 Pl. Vörös alakos hydria (víztartó edény). I. e. 450 k. British Museum, London, Ltsz.: 1885, 1213.18. Vö.: FABRICIUS 2009, 39.
- 93 JOLLY 1982; SCHREINER 2009.
- 94 Az újabb kutatás szerint az, hogy Mária olvasott az angyalí üdvözlét alatt, Otfrid von Weissenburg Benedek-rendi szerzetes 860 körül írt *Evangelienbuch*-jában jelent meg először. SCHREINER 2009, 119.
- 95 *Horvát-kódex, 1522. A nyelvműlék hasonmása és betűhű átirata*, Közzéteszi, bev., jegyz. HAADER Lea – PAPP Zsuzsanna, Budapest, 1994. (Régi Magyar Kódexek 17.)
- 96 Maestro DI CAMPLI, *Annunciazione*, 14. század második fele. Pinacoteca Capitolina, Róma, Ltsz.: P 358.
- 97 *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei*, szerk. MIKÓ Árpád, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2002, Nr. 116. (PANDÚR Ildikó szócikke)
- 98 Johann Christoph BEER, *Das andächtig und in Jesum inbruenstig-Verliebte Frauenzimmer das ist...* Leipzig, 1700. Mindkét tárgy a budapesti Iparművészeti Múzeumban található. Vö.: PETNEKI Áron, *Egy 1705-ös ezüstkupa művészeti és történeti vonatkozásai*. Művészettörténeti Értesítő (28) 1979/1, 13–18.
- 99 A festmény 1470 körül készített változata a bécsi Kunsthistorisches Museumban található.
- 100 SCHREINER 2009, 119–120.
- 101 SCHREINER 2009, 141–142.
- 102 Mathias BEER, *Eltern und Kinder des späten Mittelalters in ihren Briefen. Familienleben in der Stadt des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit mit besonderer Berücksichtigung der Stadt Nürnberg*. Nürnberg, 1990.
- 103 Hóráskönyv, 15. század eleje, Észak-Franciaország. Walters Art Gallery, Baltimore. MS 10.290, fol. 69r., Vö.: SIGNORI 2009, 146.
- 104 Flamand miniatúra, 1475 körül. Bibliothèque Royale Albert Ier, Brüssel, MS. IV 315, fol. 105v., Vö.: SIGNORI 2009, 147.
- 105 SOLTÉSZ 1966, 8. képcsoport.
- 106 Dosso DOSI, *Sacra Famiglia*, 1527–1528 körül, Pinacoteca Capitolina, Róma, Ltsz.: PC 1.
- 107 PÉTER Katalin, *Jobbágygyermekéről a kora újkori Magyarországon. A csecsemő sír, az apja ringatja* = Péter 2012, 118. Vö.: http://www.staff.u-szeged.hu/~co-menius/eloadasok/JGYPK_Gyermekkortortenet/Tank%F6nyv/4_%DAjkor.pdf; <http://www.pukanszky.hu/barokk.pdf>
- 108 PERETSENYI NAGY László, *Orithia magyar amazon története*, Pozsony – Pest, 1804. A könyv, amiről szó van: SEILER 1790. A kérdéshez vö.: BADINTER 1999.
- 109 CSOKONAI 1978, 7. Vö.: FÁBRI 1996, 7.; DEBRECZENI 2009, 61.
- 110 MEYER 1783.
- 111 A reformkor jelentős politikusának és mecénásának, a Magyar Tudós Társaság egyik alapítójának, gróf Károlyi Györgynek az édesanyja.
- 112 MNM TKCS ltsz.: 2124. Vö.: *Zsánermetamorfózisok. Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben*. (Székesfehérvár, Csók István Képtár, Deák Gyűjtemény, Szent István Király Múzeum. 1993. június 13. – október 10.), szerk. MOJZER Miklós, Budapest, 1993, 174–175.
- 113 Wiener Zeitschrift für Kunst, schöne Literatur und Theater 1818. Nr. 28.; Nr. 49.; Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode 1819, Nr. 84.; 1823, Nr. 115., Nr. 154.; 1824, Nr. 121.; 1825, Nr. 69.; 1826, Nr. 83., Nr. 110.
- 114 Eliza. Aurora. Hazai almanach. Kiadja BAJZA [JÓZSEF]. PEST, 1835, 156–157.
- 115 Der Ungar (1) 1842, Nr. 68., 404–405.
- 116 WITTMANN 2000, 334.
- 117 ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária, *Ládás asztaltól a gömbasztalig. Adatok Debrecen bűtorművészetének 17–18. századi történetéhez*. (A Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei, 60.) Debrecen, 2008.
- 118 BOLLMANN 2008, 23.
- 119 Külföldi kivételként említhetjük Johann Daniel Herz (d. J.) *Lesende Hirtin* című rézmetszetét, mely egy fa alatt ülve könyvébe mélyedő, a körülötte legelésző tehenekre ügyet sem vető pásztorlányt látunk. Signori 2009, 335.
- 120 *National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina*. Nach der Natur gezeichnet und gestochen von Franz JASCHKE. Wien, 1821. Vö.: GELLÉR 2003, 26, 52.
- 121 *Nemzeti öltözetek*. Regélő, 1838. Vö.: GELLÉR 2003, 28, 53.
- 122 BAUER, Jens–Heiner (Hrsg.), *Daniel Nikolaus Chodowiecki. Das druckgraphische Werk. Die Sammlung Wilhelm Burggraf zu Dohna-Schlobitten. Ein Bildband mit 2340 Abbildungen in Ergänzung zum Werkverzeichnis von Wilhelm ENGELMANN*. Hannover, 1982, 4.
- 123 Aurora Hazai Almanach. Alapítá KISFALUDY Károly. Folytatja Bajza. (14. Új folyamat 4) 1835, Pesten, Ifjabb Kilian György’ költségén. [1. kép] A lányok olvasni tanítását már Pázmány Péter is azért tartotta szükségesnek, hogy az imádságos könyvek és az áhítati irodalom olvasása révén jobbíthassák erkölcsüket. POGÁNY 2008, 453–454.
- 124 1998-ban *Hölgyválasz. Elfelejtett modernizmus a 20–30-as évek magyar művészetében* címmel a Szombathelyi Képtár, 2008 elején pedig *Hölgyek palettával. Magyar nőfestészet 1895–1950. Válogatás a Saphier-gyűjtemény képeiből* címmel a Magyar Nemzeti Múzeum rendezett kiállítást.
- 125 Pl. VINCZE Gabriella, *Madzsar Alice, Bilincsek, 1930 (rekonstrukció) = A 20. századi színházi kánon alakulása*, szerk. JÁKFAI Magdolna, Budapest, 2011, 57–66.
- 126 Pl. GELLÉR Katalin, *Nő virággal – nő kertben* = NAGY – S. SÁRDI 1997, 234–242.

127 Pl. Bíró Ágnes, *A 19. század magyar festőnői*, Budapest, 1938.; S. Nagy Katalin, *Nők a magyar képzőművészetben* = Nagy – S. SÁRDI 1997, 83–92.; E. CSORBA Csilla, *A kísérletezéstől az önmegvalósításig. Magyar nő-fotográfusok a századfordulón* = NAGY – S. SÁRDI 1997, 101–116.; BICSKEI Éva, 'A női osztály.' *Nők az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezdében, 1871 és 1908 között* = *A Mintarajztanodától a Főiskoláig*, szerk. SZŐKE Anikó – BLASKÓNÉ MAJKÓ Katalin, Budapest, 2002, 169–185.; DR. NAGY Beáta, „Az otthon művészetének művelése”. *Női szerepek a Gödöllői Művésztelepen* = *A Gödöllői Művésztelep 1901–1920*, szerk. GELLÉR Katalin, Gödöllő, 2003. 51–58.; BUBRYÁK Orsolya, *Egy 17. századi nemesasszony inventáriumai. Adatok Rákóczi Erzsébet tárházához*, Művészettörténeti Értesítő (54) 2005/1–2. 41–71.; BICSKEI Éva, *A Női Festészeti Tanfolyam – A Magyar Királyi Női Festőiskola története (1885–1921)*, Ars Hungarica (35) 2007/1. 51–94.; Pl. GELLÉR Katalin, *Nőkérdés a művészetben. Festőnők a gödöllői művésztelepen*. Rubicon (18) 2007/8, 70–71.; BUBRYÁK Orsolya, *Erdődy Anna serlegsorozata – a források tükrében* = „Ez világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Budapest, 2010, 187–204.; BICSKEI Éva, *Amor és Hymen. A fiatal Székely Bertalan szerelmi történetei*. Budapest, 2010.; MÉSZÁROS Zsolt, *Hölgyek berettával. Kérdések az 1945 előtti magyar női alkotók megítéléséről*. Ars Perennis. CentrArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok. 2010. http://www.centrart.hu/letolt/arsperennis/3-1Ars_perennis_Meszaros.pdf; ANDRÁS Edit, *A kávédarálótól a szputnyikig. Tárgykultúra és nő az ideológia szolgálatában*, Ars Hungarica (37) 2011/3. 38–61.; PAPP

2011; PAPP 2012.; BUBRYÁK Orsolya, *The Treasures of Countess Erzsébet Rákóczi (1654–1707)* = BRACKEN – GALDY – TURPIN 2012, 83–100. A hazai kutatások összefoglalását és bibliográfiáját ld.: TATAI Erzsébet, *A művészettudományok találkozása a társadalmi nemek tudományával. Háztartási munkát reprezentáló kortárs műalkotások*, Ars Hungarica (39) 2013/3. 279–301. A női alkotókkal foglalkozó legújabb – Magyarország szócikket is tartalmazó – monumentális külföldi munka: *Le Dictionnaire universel des créatrices, Dictionnaire et encyclopédie (coffret)*, sous la direction d’Antoinette FOUQUE – Béatrice DIDIER – Mireille-Calle GRUBER, 3 vol. Paris, 2013.

128 BOLLMANN 2008.

129 „...mert a szívből származnak minden gondolatok...” *Magyar író- és költőnők a kezdetektől 1945-ig*. Kurátor-rendező: BENKŐ Andrea, társsrendezők: HEGVI Katalin, PETRÁNYI Ilona, RATZKY Rita, PIM, 1995.

130 *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, Konferencia, PIM, 1996, rendező: BENKŐ Andrea, NAGY Beáta; NAGY – S. SÁRDI 1997; FÁBRI – VÁRKONYI 2007.

131 *Az Ország Tükré – A képes sajtó Magyarországon 1780–1880*. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeuma, 2012. szeptember 20. – 2013. január 20.

132 „*Képes világ*”. Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóról. Országos Széchényi Könyvtár, 2012. december 6–7.

133 VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest, 2012.

134 PAPP 2012.

135 www.printsandsdrawings.hu

Júlia Papp
INTRODUCTION

Although since the mid-19th century Hungarian scholars and researchers have studied the history of erudition among women from many perspectives and examined the places of many prominent figures, little light has been shed on the role of women in the social, cultural and economic processes of past centuries. Because the nature and breadth – or narrowness – of erudition among women has always been closely tied to the positions women have held in the social division of labour, the history of women’s erudition should only be examined in light of prevailing cultural life as a whole. In order to shed more light on this area of the history of national culture, we must survey the transformations, interconnections and divisions of the roles, frameworks, opportunities and limitations of erudition among women in comparison with the erudition of the general population in various periods.

Until the Age of Enlightenment, the notion of erudition among women was not sharply divided into creative endeavour on the one hand and receptive endeavour on the other: the first female Hungarian poets and authors wrote religious songs or translated texts into Hungarian, much as female patrons of the arts supported the publication of religious books, thereby enriching the rituals of the pious lives that they led. At the same time, women who wrote in Hungarian or translated works written in other languages into Hungarian (which until the 18th century was positioned on the border of scholarship in Latin) played important roles in the evolution of the language. By the turn of the 18th-19th centuries, women had been given an increasingly important role in the cultivation of national culture. In the preface to his famous work *Hitel [Credit]*, István Széchenyi characterized them as “the guardian angels of civil virtue and national identity.”